Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 192 (15412) ◆ 1994 чылдың ноябрь 23, среда ◆ Ат салган шагы 21.30. Садар өртээ 200 рубль.

Тыва Республиканың Дээди Хуралында

ХООЙЛУ ХҮЛЭЭП АЛДЫНГАН

Эрткен неделяда Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийи дугаар сессиязының бешки пленарлыг хуралы болган. Аңаа «Күш-культура болгаш спорт» дугайында ТР-ниң Хоойлузу ам-на-ла, үшкү сайгарылгадан хүлээп алдынган. Оон аңгыда аңаа немештир спорттуң национал хевирлерин, олимпий деннелинге чедир спортту хөгжүдериниң талазы-биле тускай республика программаазын ажылдап кылгаш, Дээди Хуралга бадыладып алырын депутаттар сүмелээннер.

Бо сессияга республиканың Кадык камгалал яамызындан өкпе аарыының ажык хевири-биле халдавырлыг аарыглыг кижилерни албадап эмнедириниң Хоойлузунуң төлевилелин киирген. Ол талазы-биле дыңнадыгны республиканың өкпе аарыглары эмнээр диспансериниң кол эмчизи К. Н. Цой болгаш кадык камгалал сайыды Б. К. Күдерек кылган.

Бо төлевилелге хамаарыштыр депутаттар идепкейлиг сайгарылганы кылганнар. Халдавырлыг өкпе аарыглыг кижилерни тудуп эмнээриниң талазы-биле шынгыы хемчегларни алырын он чыл бурунгаар орадлажып шенеп кылып турган. Ынчалза-даа мындыг чугула документини саададып турганын депутаттар шүүмчүлээн. Кадык камгалал яамызының ам бо киирип келген төлевилелинде чамдык чедир көрбээн түүлдериниң саны дыка көвей болган. Чижээ, өкпе аарыы ажык хевирлиг кижилерни тускай стационарга эмнээр болгай, ол талазы-биле үү-даа көрдүнмээн болган. Оон аңгыда эмнедириндан ойталаар кижилерге хамаарыштыр административтиг хемчегларни хүлээп алыры чугула, бо дугайында төлевилелде чаңгыс-даа сөс чок болган. Административтиг хемчеглер хүлээдирде тус чер чагырғалары канчаар хөделирил, хоойлуга ону көрүп кайбас болза, ол улус чүге үндезилеп ажылдаарыл. Ынчангаш бо талазыбиле хоойлу төлевилелинге аңгы эге турарын депутаттар сүмелеп, ону тускайлап киирерин чугула деп санааннар.

Ол ышкаш эмнедип турар үеде үүнү сагыырының талазы-биле база административтиг хемчеглер талазы-биле Иштики херектер яамызының талазындан Дүрүм ажылдап кылыры чугула.

Ниитизи-биле өкпе аарыының ажык хевири-биле халдавырлыг аарыг кижилерни албадап эмнедириниң дугайында хоойлу төлевилелин үүгле чедир ажылдап кылыр эвес, а харын-даа шуут эде ажылдап кылыры негеттинип турар.

Эрткен сессияга депутаттарның бир көрген айтырыы— орук үндүрүүнге өскерилге киирериниң дугайында. Моон мурнунда бир сессияга бүдүрүлге, организациялар болгаш черле ниитизи-биле оруктан чүк сөөртүп турар черлерден орук үндүрүүн 1,7 хуу кылдыр доктааткан турган. Аңаа чамдык депутаттар удурланып турганын сактып ор бис. Херек кырында келзе 1,7 коэффициент үүге-даа чедишпес, орук кылырынга эвээш акша-хөреңги кирер болганы ол-дур. Ынчангаш бо улаада «Тыва автоорук» каттыжышкынның дилээ-биле орук үндүрүүн 2,2 хуу кылдыр доктааткан.

Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың конституцияларының арызында карышкактарга хамаарыштыр чугаа сессияга болган. Ол талазы-биле Чазак доктаалының төлевилели кирген. Бо айтырыг-биле катай РФ-тиң болгаш ТР-ниң аразында эрге-хүлээлгелер аңгылажылгазының дугайында Керээ төлевилелиниң айтырыын база чугаалашкан. Бо дугайында ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак сессияга киржиш, үүве чугаалаан.

Ук айтырыгларга хамаарыштыр Чазактың талазындан Владимир Багай-оол, Александр Ооржак сессияга бодалдарын чугаалаан. Депутаттар Чазакка деткиишкинни бергеш, ынчалза-даа төлевилелдерде чамдык түүлдерни чедир ажылдап кылыры негеттинип турарын эскергеннер. Ынчангаш үстүнде айтырыглар талазы-биле Чазактың база Дээди Хуралдың каттышкан комиссиязын тургускан.

1992 чылда хүлээп алдынган «Өнүү дугайындағы» ТР-ниң хоойлузуң ТР-ниң Конституциязына түүлдештирери чугула апарган. Ол талазы-биле өскерилгелер киирер дугайында хоойлу төлевилелин ДХ-ниң экономика комитеди киргген. Ол дугайында дыңнадыгны комитеттиң даргазы К. Д. Оплар кылган. Айтырыгны чугаалажыры чамдык чылдагаанныр-биле сонгаралаттынган.

Ноябрь 20-де, улуг-хүнде эптип каапкан соңгулдалар дугайында Төп соңгулда комиссияазының даргазы Ш. Д. Кууларның информациязын дыңнаан. «Шупту үүве белен» деп, Шулуу Даваевич илеткээн. Соңгулдаларның түүнели ам билдине берген болгай.

База бир солун айтырыг — 94 чылдың тос айларының дургузунда ТР-ниң бюджединиң канчаар күүсеттинип турарының дугайында саң-хөө сайыдының оралакчызы А. А. Федоровтуң дыңнадыы болган. Оон-биле чергелештир бюджет 95 чылда кандыг бооп болурунга хамаарыштыр бичии дөзевилел хевирлиг чугаа-даа болган. Маңаа комитет кежигүнү депутат Василий Иргит дыңнадыг кылган.

Бо чугаа үезинде башкарылга аппарадың 20 хуу кызырар деп көрүп каан турган түүл херек кырында боттанмайн турары илерээн. Аппаратта каш-чеже даргабошка, өске-даа хөй санныг ажылдакчылар бары, ажылдап турары албан машиналары каш-чеже саннығыл деп көргүзүглер тода эвес болган. Ол талазы-биле депутаттарга чедир дыңнаттаан.

Бо хүннерде ДХ-ниң Даргазы К. А. Бичелдей, депутаттар А. А. Даржай, М. М. Майдыр үндезин чоннарның айтырыгларына хамаарыштыр Күрүне думазынга депутат дыңнаашкыннарга киржир дээш база РФ-тиң 95 чылда бюджединиң төлевилелинге хамаарыштыр айтырыгны дыңнаары-биле Москвада хуралдап турар.

Надежда ЭРГЕП.

БИЧИИ УРУГЛАРГА АЙ САНЫНДА ЧАҢГЫС ААЙ ПОСОБИЕ

Бичии уругларга ай санында чаңгыс аай пособиениң хемчээлиниң дугайында тайылбырны бээрин хөй хамаатыларның дилээнин барымдаалааш, Тыва Республиканың Сан яамызы дараазында тайылбырны кылыры эргежок чугула деп санап көрген.

«Бичии уругларлыг өг-бүлелерге күрүнеңиң социал пособиелериниң болгаш компенсация төлевириниң системазын сайыраңгайжыдар болгаш оларның хемчээлдерин бедидер дугайында» Россия Федерациязының Президентизинин 1993 чылдың декабрь 12-де № 2122 Чарлыының I пунктузунга дүүштүр 1994 чылдың январь 1-ден эгелеп чаңгыс аай ай санында бир уруг санынга опааштыр пособиени доктааткан. Оон мурнунда турган социал пособиелерни болгаш компенсация төлевирлерин чаа пособие солаан.

Өг-бүленің азыралында бир уруг бүрүзүнге опааштыр ай санында пособиени оон төрүттүнген хүнүнден эгелеп 16 харлыышка болгаш өөредилгезин доскуже чедир төлээр. Ай санында чаңгыс аай пособиени дараазында хемчээлдерге доктааткан.

а) бичии уруглар төрүттүнген хүнүнден эгелеп 6 харлыынга чедир 70 хуу төлээр;

б) 6 харлыыдан 16 харлыышка чедир бичии уруглларга 60 хууну төлээр. Үстүнде айытқан пособиениң хемчээли 50 хуу улгадыр. Азыраар ада-иезинден чарылган уруглларга ол пособиени база төлээр. Шериг албанныгларның ажы-төлүнге ол пособие база хамааржыр. Ажыл төлевириниге район коэффициентизи бар черлерге ук коэффициентилерни ажыглаар.

«Тыва Республиканы Кыдыкы Соңгу чүкке болгаш аңаа деңнээп черлерге хамаарыштырганы-биле холбаштыр Тыва Республиканы районнар коэффициентизин бедидер дугайында» Россия Федерациязының Чазааның 1994 чылдың июль 18-те № 856 доктаалын боттандырар талазыбиле хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Чазааның № 317 доктаалы 1994 чылдың август 11-де база хүлээп алдынган. Мөңгүн-Тайга болгаш Тожу кожууннар база Кызыл кожуунну Шынаа сумузунуң девискээри Кыдыкы Соңгу чүкке хамааржыр болгаш ында 50 хуулуг район коэффициентизин доктааткан. Ынчаарга Тываның арткан кожууннары, Кызыл база Ак-Довурак хоорайлар Кыдыкы Соңгу чүкке деңнээн черлерге хамааржыр болгаш пособиениң 40 хуузу доктааттынган.

Россия Федерациязының Чазааның доктаалынга дүүштүр ажыл төлевириниң адаккы хемчээлин 1994 чылдың январь 1-ден эгелеп 14620 рубль, 1994 чылдың июль 1-ден эгелеп айда 20500 хемчээлдиг кылдыр доктааткан. Ук доктаалга дүүштүр Тыва Республикага район коэффициентизин бо чылдың январь 1-ден май 16-га чедир 30 хуу, Кыдыкы Соңгу чүкке деңнээн черлерге — 50 хуу, оларга деңнештирген черлерге — 40 хуу кылдыр доктааткан. 1994 чылдың январь 1-ден май 16-га чедир бир уругга айда чаңгыс аай пособие 6 харлыынга чедир 13304 рубль, 1994 чылдың май 16-дан июль 1-ге чедир 14620 рубль хемчээлдиг кылдыр доктааткан. Кыдыкы Соңгу чүкке деңнээн кожууннарга бир айда бир уругга 1994 чылдың июль 1-ден соңгаар 21525 рубль, оларга деңнээн черлерге— 20500 рубль хемчээлди доктааткан.

Бот-непиң бир уруунга алды харга чедир 1994 чылдың январь 1-ден май 16-га чедир ай санында 19956 рубль хемчээлдиг, 1994 чылдың май 16-дан июль 1-ге чедир 23026 рубль хемчээлдиг (Кыдыкы Соңгу чүкке деңнештирген кожууннарга), а оларга деңнештирген черлерге — 21941 рубльди төлээн. Ол сан Кыдыкы Соңгу чүкке деңнээн кожууннарга 1994 чылдың июль 1-ден эгелеп 32287 рубль, оларга деңнээн черлерге — 30135 рубль кылдыр ай санында доктааткан.

Ажылдап турар хөрээженнерге бичии уруу бүдүн чартык харга чедир пособиени 100 хуу кылдыр төлээр. Тус черниң район коэффициентизин ажыглавышаан, ол пособиени ай санында хары угда төлээр.

Екатерина СОДУНАМ.

Тыва Республиканың Сан яамызының социал адырны болгаш эртемни акшаландырар килдизиниң начальниги.

ЭЪТ, СҮТ: СААРЫЛГА КУДУЛААН

«Россия» совхоз күрүнеге эът дужаарын эрткен чылдың деңнелинден кудулатпаан. Эрткен чылын ол бо үеде 120 тонна турган болза, ам база-ла ол хире хемчээлди дужаан алган.

Бо талазы-биле аргажок четпес көргүзүг — «Межегей» акционер ниитилелде болган. Планда көрдүнгенин сүгаар 200 тоннаны дужаар турган, үүгле 13 тоннаны дужааганы ол! Ынчангаш план үүгле 7-ле хуу күүсеттинген.

«Сосновка» дуржулга-будурүлге ажыл-агыында байдал база чер албаан. 500 тонна эът дужаар сорулгалыг турган, ооң 100 тонназын дужаан алган, ол 20 хуу күүсеттинген. Оларның ол талазы-биле көргүзүү эрткен чылдың бо үезинде 1000 тонна чедип турган болза, ону амды байдал-биле деңнеп көрүңер даан. Ындыг болзажок, бо ажыл-агый сүт дужаар талазы-биле кожуунуң кайы-даа ажыл-агыйын мурнап турар. Сүт планы 5000 тонна турган болза, ону ам безин 106 хуу кылдыр ажыр боттандырган.

Саный-оол ООРЖАК.

Таңды кожуун.

ХЕМЧЕГЛЕРНИ БАДЫЛААН

Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазының коллегия хуралы болуп эрткен. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың октябрь 19-20 хүннеринде кожуунга ажыл-албаныының аайы-биле чорун турган, будурүлгелерге, ажыл-агыйларга, суурларга, организацияларга баргаш, илереткен четпестерни эдер, берген айтыышкыннарны күүседир талазы-биле хемчеглер дугайында кожуун чагыргазының даргазы С.-Д. Д. Ондарның илеткелин аңаа чугаалашкан.

Президентиниң берген айтыышкыннарынга илеткелчи доктаагаш, илереттинген четпестерни сайгаргаш, ол черлерде чагырга даргаларының адрезинге шүүмчүлелди кылган. Ол четпестерни эдер талазы-биле моон соңгаар чүүү кылырының хемчеглерин айыткан. Хуужудулга айтырыын кожуунда четпес шиитпирлеп турарын Президент шүүмчүлээш, чүүү кылырын тодаргай чугаалаан. Ону боттандырары хемчеглерде бижээн. Хорум-Даг, Хөндергей сумулары четпес ажылдан турар. Ол четпестерни эдерде чүүү кылза чогуурун тодаргайлаан. Ол ышкаш оларны Президентиниң берген өске-даа айтыышкыннарын күүседир талазы-биле хемчеглерде киирген.

Коллегия хуралы хемчеглерни сайгарып чугаалашкан, бадылаан. Ында ниитизи-биле 118 янзы-бүрү айтырыглар киргеп, оларны эдип алырда чүүү кылырын тодаргай бижээн.

Амырак ТУЛУШ.

ООЖУРГАВАС УЖУРЛУГ БИС

Сүт-Хөл кожуунуң Ишкинге участок шагдаазы болуп беш чыл ажылдадым. Хөр-Тайга, Кызыл-Тайга сумуларының девискээринге ниитиниң корум-чурумун быжыглаар дээш бо үениң дургузунда суму чагырғаларының удуртукчулары, хөй-ниити организациялары-биле кады чамдык хемчеглерни ап чоруткан бис. Мында күш-ажылчы коллективтерниң, организацияларның, албан черлериниң удуртукчулары-биле сүмележип, дугуржуп турган, эки тура улусчу дружинаны катап түргускан, ооң график езугаар дежурныйлаарын чедип алдывыс. Ол чорук хөй ниитиниң корум-чурумун быжыглаарынга салдарын чедиргеп. Бо чылдың 9-10 айларында аар кем-херек үүлгедир чорук өршээлдиг болган. Ындыг-даа болза мал оорлары көвүдээн. Ылаңгыя Үстүү-Ишкиннинің малчыннары дыка хөй малын оорлаткан. Чырык хүндүс оттап чораан малдарны безин алгаш баар таварылгалар бар. Оор алган малдарны тывар, оорларны илередир талазы-биле хемчеглерни ап турар бис.

Хөр-Тайга, Кызыл-Тайга ортумак школаларның башкылар коллективтери-биле харылзаам багай эвес. Мында эвээш санныг берге кижизидилгелиг оолдар, уруглар бар, оларны учетта алган. Ол уругларның кижизидилгезин экижидери-биле башкылар, ада-иелер-биле бир демниг ажылдап турар бис.

Кайы-даа суурга арага аймаан садыш турар «адрестер» дыңналып келирге, суму чагырғаларының удуртукчулары-биле кады доп-дораан хемчээл ап, арага саткан улуст сагындырып, чамдыкта торган турар. Ынчангаш кайы-хамаанчок арага садар улустар эвээжээн.

Кем-херек үүлгедир, корум-чурум үрээр чоруктарга удур хемчеглерни ап турарывыстан кайы-даа суурда байдал чүгээр, дүвүрээзиниг эвес. Аңаа оожургавас ужурлуг бис. Ам-даа ажылывысты экижидер хемчеглерни алыр бис.

Каң-оол САТ.

Ишкинде участок шагдаазы, милицияның улуг лейтенантызы.

Тандының Арыг-Бажындан

дүвүренчиг медээлер

ЧЕРЛИК ЫТТАРНЫ КАНЧААРЫЛ?

«Россия» совхозтуң кол зоотехниги Көгер-оол Ооржак-биле ужурашкаш, дүвүренчиг медээ дыңнадым: Арыг-Бажы суурда черлик ыттар көвүдээн. Арыг-Бажы суму чагырғазы бо талазыбиле кандыг-даа хемчег албайн турар. Мырынай чоокта чаа ферманың төрүп чыткан инээниң бызаазын черлик ыттар ушта соп алгаш, аргаже халчып кире берген. Ол ышкаш совхозтуң хоочун малчыны Хензиг-оол Карманың чеди өшкүзүн база тудуп чип каан.

Бир эвес суму чагырғазы (даргазы Нина Чоодуевна Лагжы-оол) дарый хемчег албас үүве болза, черлик ыттар калчаарап баар, кижилерже-даа халдаза хөнү.

ЧАҢГЫС КЫЛДЫР КАТКАН

Мурнунда чылдарда «Россия» совхоз эъткир, сүткүр бода мал өстүрүп, мыйыстыг бода малдың баш санын ийи муң ажырып алгап турган. Ук совхозка үүгле аныяк бода мал азыраар улуг делгем кажааларны (комплексти) тудуп каан турган. Ол комплекс эрткен чылдан бээр ажыглаттынмайн турар. Соңга-хаалгалары үрелип чоорту тоймаглаттынып эгелээн. Хайыраан кажаалар караккa чаржынчыг көстүр.

Эде тургустунуп эгелээнивис-биле семиртир аныяк шарыжыктарны-даа, саар-даа инектерни үүгле саар инек турган эрги төп сүт-бараан фермазында аппарып, чаңгыс черле бөлген. Чылдагаанны — ниити бода малдың баш санының кудулааны.

ӨГДЕ ЧУРТТАВЫШААН

Совхозтуң эрткен чылын төрүүр үүс башка онаштыр алган көргүзүү кожууннуң ортумак көргүзүүнден ажыг болган. Кожуунда ол көргүзүг 84 турган болза, «Россияда» 85,4 хуу болган. Ындыг-даа болза, совхозта үүгле дөрт-ле кодан хой бар. Оларның ийизинде — төрүүр хой.

Бо чылын Хензиг-оол Карма Балдырганныг деп черге төрүүр хойну, Сарыг-оол Куулар төрүвес аныяк хой кадарын кыштаар. Баян-Сагаанга кыштаар ийи кодаңның төрүүрүнге — Серенмаа Ондар, төрүвезинге Эрес Донгак малдан кыштаар. Малчыннар кыштагларында шагда-ла көжүп четкилей бергеннер. Кажаа-хораа септелгезин баш удур кылын апкан. Ынчалаажок Баян-Сагаанда Сарыг-оол Куулар-ның бажыңы ам-даа септеттинмээн, чылыглаттынмаан, малчыннар өөнде чурттавышаан. Бажыңга печка салыр туйбу тывылбайн турар. Малчыннар боттарыдаа, ажыл-агыйның тускай артемниглери-даа оон-моон диленип-ле турар, түүнел чок.

Савый-оол ООРЖАК.

ПАРЛАЛГА ЧАГЫДЫЛГАЗЫ

«Эйлиг-Хем» совхозтуң ажыл-ишчилеринге акша-көпеек арай бергедей бээр таварылгалар турза-даа, суурда почта салбырының эргелекчизи Л. Бегзи келир чылдың парлалга чагыдылгазын багай эвес организастап турар. Бо хүннерде он алды кижи «Шынны» чагыдып алган, чагыдылга уламчылап турар.

Бо чылын эйлиг-хемчилерден чеден беш кижи «Шынны» чагыдып алган, ап турар. Ынчан кээрде келир чылдың чагыдылгазын оон көвүдедир дээш, совхоз ажылчыннары чагыдылганы чээли хевиринге база чорудуп эгелей берген.

Кежик-оол ЧӨРЕВЕ.

ПРЕЗИДЕНТ ЧАА БАЖЫҢЧЕ КӨШКЕН

КЫЗЫЛ. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың өг-бүлезинге өөрүүнчүг болуушкун болган — Тыва Республиканың Чазааның болган «Тыва мебель» акционерлиг ниитилелдің үлүглежип киирген акша-төгерин-биле туткан ийи аал чурттаар бажыңның 75 дөрбелчин метр арыг чуртталга шөлдүг бир квартиразын Президентиге берген.

Эрткен чылын Рабочая кудумчузунда ажыглалга киргеп журналистер бажыңындан бир-бир квартираны Президентиге база милиция постузунга бээр дугайында чугаа турган. Ынчалза-даа хоорайда бажың чок кижилер, ээлчег манааннар хөй болган ужурундан Президент оон ойталаан.

Эрткен неделяның төнчүзүнде Президентиниң өг-бүлези чаа бажыңче көжүп киргеп. Амдыызында изиг суг-биле чедир хандыртынмаан, канализация, радио, телефон кылдынмаан-даа болза бо өөрүүнчүг медээ-биле холбаштыр Ш. Д. Ооржакка, оон өг-бүлезинге кадыкшылды, чаагай чорукту күзеп каалыңар.

Президент аңаа көжүп келгени-биле чергелештир Каа-Хем суур чоогунда чурттакчыларның үр үеде шиитпирлеттинмейн келген амыдыралчы айтырыглары чоорту буде бээр боор дээрзинге ында чон өөрүп турар.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНДА

ДОЛГУ ШАКТА

⊙ **МОСКВА.** Президент Борис Ельцин бо чылдың ноябрь 23-те Псковче ажыл-албан аайы-биле чоруур деп планнап турар.

Ол аян-чоруктуң кол сорулгазы россия-эстон кызыгаарны көөрү болгаш ол талазы-биле чамдык айтырыгларны таарыштырары-биле холбашкан. Ол ышкаш тус черниң удуртулгазы-биле база ужуражыр. Ол дугайын Россияның Президентизинин парлалга албанынга РосИТА-СЧТА-га дыңнаткан.

⊙ **САМАРА.** Волгада автозавод орулгага үндүрүгү тус чер бюджединче автомобильдер-биле төлээр. Самара областың губернатору Константин Титов ол талазы-биле доктаалга ат салган. Ол доктаал езугаар Волгада автозавод өрелерин тус чер бюджединче бодунуң продукциязы-биле ындыг янзылыг төлээр. Үндүрүг орнунга алган чаа 300 жигулини девискээр фондузунга тараага орнап алырлар.

⊙ **МУРМАНСК.** Россияның соңгу талазынче алдын тывыкчыларының болүктери чоруп эгелээн.

Ында, Карелия биле Мурманск областың кызыгаарларының каттышкан белдиринде, чаагай металлдың чыдар чери тывылган. Ада-чурттуң алдын тывыкчыларының кичээнгейин ол ынчаар хаара туда берген.

Мурманскиниң геологтары областың соңгу-барыын талазында, а ол ышкаш оон төп кезээнде алдын чыдар черлериниң демдектерин тодаратканнар. Шыны-биле алырга, барын чедери белен чер — Панск-Федоровскиде тывыш болур, алдынга бодаарга, платина ында перспективтиг. Ынчалзажок ол чорук ону кичээнгейден үндүрбейн турар. Девискээрниң чаа коммерциялыг структуралары ону сонуургай бергени таварылга эвес. Олар ону билип каапнар. Ынчангаш үнелиг металлды эчизинге чедир шинчилээр болгаш ажылдап кылыр талазы-биле акционер ниитилелди тургузуп эгелээннер.

Кожазында Финляндияда ында-хаал алдын чыдар черлерни алдын тывыкчыларының артельдериниң шагда-ла ажылдап эгелей бергени солун. Ол артельдер Россия-биле кызыгаарның чоогунда тургустунган. А чер иштинин тургузуу кызыгаарның ындында-даа, бетинде-даа бир дөмей. Ынчангаш Россияның алдын тывыкчыларының чедишкиннинг болурунга быжыг үндезин бар дээрзинге ынаныш бар.

⊙ **КРАСНОГВАРДЕЙСКОЕ.** (Ставрополь край). Автомобиль-клиника — «Мишка — Россияның уругларынга дуза» деп ачы-буян организациязының белээ-дир. Герман хоорай Бенсхаймдан ону Ставропольдуң Красногвардейское суурда район эмнелгезинге дамчыдып берген. Клиника диагностика болгаш эмнээшкин херекселдери-биле дериттинген. Ында диш эмнээр салбыр база бар. Автомобильдиң өртээ немец акшабиле миллион ажыр турар. Акша-хөреңгини чыырынга Минден хоорайның эмчилери болгаш бизнесменнери база киришкен (Соңгу рейн-вестфалия чер).

Горбачевтуң фондузу-биле кады ажылдап турар герман ачы-буян чедирер организациясының күзели-биле автомобиль-клиниканы Михаил Горбачевтуң (ол черге төрүттүнген) чаңгыс чер-чурттугларынга дамчыдып берген.

Земство үезинде-ле туттунган тус черниң район эмнелгези беш чыл мурнунда чаартынган база эде дериттинген. Нобель шаңналындан Михаил Горбачевтуң аңгылап бергеннер акшазының, оон даштыкыга үндүргени помнары дээш алган гонорарларының күсели-биле ону ынчалдыр кылган.

⊙ **КРАСНОГВАРДЕЙСКОЕ.** (Ставрополь край). Автомобиль-клиника — «Мишка — Россияның уругларынга дуза» деп ачы-буян организациязының белээ-дир. Герман хоорай Бенсхаймдан ону Ставропольдуң Красногвардейское суурда район эмнелгезинге дамчыдып берген. Клиника диагностика болгаш эмнээшкин херекселдери-биле дериттинген. Ында диш эмнээр салбыр база бар. Автомобильдиң өртээ немец акшабиле миллион ажыр турар. Акша-хөреңгини чыырынга Минден хоорайның эмчилери болгаш бизнесменнери база киришкен (Соңгу рейн-вестфалия чер).

Горбачевтуң фондузу-биле кады ажылдап турар герман ачы-буян чедирер организациясының күзели-биле автомобиль-клиниканы Михаил Горбачевтуң (ол черге төрүттүнген) чаңгыс чер-чурттугларынга дамчыдып берген.

Земство үезинде-ле туттунган тус черниң район эмнелгези беш чыл мурнунда чаартынган база эде дериттинген. Нобель шаңналындан Михаил Горбачевтуң аңгылап бергеннер.

Крайның чагырғазын эргечагырга эжелекчилери кылдыр төп солуннарда бижээн материалдар херек кырында амыдыралга дүүшпейн турар дээрзин аалчыларга Примор крайның удуртукчулары бүзүредирлер.

Дерт хонук аян-чоруктуң түүнелинде үлетпүр бүдүрүлгениң удуртукчулары-биле ужуражырлар.

⊙ **СТАВРОПОЛЬ.** Ставропольдуң казактары политиктиг эрге-чагырғаны боттарының холунга чаалап алырын кол сорулгазы кылдыр салып турарлар. Кандыг аргабиле? Ындыг айтырыг тургустунуп келир.

Конституцияга дүүшпес экстремистиг арга-биле эвес, а губернаторларның, чагырга даргаларының келир соңгулдаларынга идепкейлиг киржириниң аргазы-биле. Ол эң-не чогумчалыг арга деп санап турарлар.

Ставропольениң казактарының бирги шериг бөлүүнге программныг чугаазынга Виктор Шарков ол дугайында медеглээн. Ол эрткен улуг-хүнде болган. 44 харлыг ыызыгуур салгаан Виктор Шарков ол шуулганга Ставропольениң казак шериниң атаманы кылдыр соңгуткан болгаш албан-хүлээлгезин күүседип киришкен.

(РосИТА-СЧТА).

БЕДИК ШАҢНАЛ

БАРНАУЛ. (РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизи Валентин Павлов). Мадридте ажыл-херекчи инициативаның дирекциязы Барнаулдун «Алтайгеомаш» акционер ниитилелиң бедик шынарлыг продукцияны бүдүрүп үндүрүп турары дээш улустар аразының алдын сылдызыбиле шаңнаан болгаш бизнести бүгү делегейге көргүзүп, бараалгадып шыдаар бүдүрүлгелериниң аразында база кирген. Оон-биле чергелештир «Алтайгеомашка» коммерцияга эки чедишкиннерлиг болуп, садыг сайгарылганың төлептиг адын чедип алганы дээш шаңналды база тывыскан.

Бо бүдүрүлге делегей рынокунга Американың Каттышкан Штаттарының, Швециянның, Швейцарияның сураглыг дээн фирмалары-биле шагдан тура адааннажып келген. Оон геология шинчилелдери чорудар машиналары, ылаңгыя кадыг шынарлыг ажыктыг казымалдарны тыварынга ажыглаар чер уттээр станоктар Россияда, чоокку болгаш ыракты даштыкы чурттарда бедик үнелели алган.

«Алтайгеомаш» — Алтай крайда ол бедик шаңнал-биле шаңнаткан беш дугаар бүдүрүлге болур. Алдын сылдысты аңаа тыпсыры Мадрид хоорайга ноябрьда болур.

Тыва Республикада адвокатура дугайында Тыва Республиканың Хоойлузу

«Тыва Республикада адвокатура дугайында» Тыва Республиканын Хоойлузун күштүг болдурар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫН (ПАРЛАМЕНТИЗИНИН) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаадыры болза:

1. «Тыва Республикада адвокатура дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун ону парлаанындан эгелеп, күштүг болдурар.

2. Болчукчу ажыл-чорудулга кылыр эргеге чөпшээрел бергени дээш тыртар акшаны айда күш-ажыл төлевириниң хоойлу-биле доктааткан эң кудуку хемчээлин 15 дакпыр улгаттырган хемчээли-биле доктаадыр.

3. «Адвокатура дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун хүлээп алгыже чедир Тыва Республиканың девискээринге болчукчу ажыл-чорудулгазын кылыр эргеге түр чөпшээрелдиң майын Тыва Республиканың Юстиция яамызы ажылдап кылыр болгаш бадылаар.

4. Амгы ажылдап турар болчукчуларны болчукчу ажыл-чорудулгазын кылыр эргеге чөпшээрел алганы дээш акша тыртарындан хостаар.

5. Бо Хоойлунуң 5 чүүлүнүң 2-ги кезээ 2000 чылдың январь 1-ге чедир Тыва Республиканың база Россия Федерациязының тускай ортумак юридиктиг эртемниг, юрист мергежилиниң аайы-биле 10 чылдан эвээш эвес стажтыг хаматызы болчукчу боон болур.

6. Амгы ажылдап турар болчукчулар боттарының бүрүн эргелерин Тыва Республиканың Юстиция яамызының чөпшээрели чокка 1995 чылдың январь 1-ге чедир боттандырар эргелиг.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай, 1994 чылдың октябрь 26. № 163.

Бир эвес Тыва Республика биле Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле өске чүүл көрүнмээн болза, Тыва Республикада кеземче херектериниң талазы-биле камгалады, хамааты кеземче херектериниң база администрация талазы-биле хоойлу-дүрүм хамаарылгаларындан үнүп кээр херектер талазы-биле төлөөлекчи болурун, хуу кижилерге база юридиктиг албан черлеринге юридиктиг өске-даа дузаны болчукчулар чедирер.

1 чүүл. Тыва Республикада адвокатура

Тыва Республикада адвокатура болза, профессионал юристериниң хуу кижилерге база юридиктиг албан черлеринге юридиктиг дуза чедирер ужуруг болчукчуларың коллегия кылдыр каттышкапы, хамаарышпас, бот-башкарыр, коммерциялыг эвес организация боон турар.

2 чүүл. Адвокатураның ажыл-чорудулгазының эргехоойлу үндезиннери

Адвокатураның ажыл-чорудулгазын организастаарын болгаш корум-чурумун бо Хоойлу-биле база Тыва Республика биле Россия Федерациязының адвокатура ажыл-чорудулгазының дугайында өске-даа хоойлужудулга актылары-биле тодараттынар.

3 чүүл. Адвокатураның сорулгалары

Тыва Республикада адвокатура Тыва Республиканың Конституциязында хамааты-ларның эргелерин, хостуг чоруун база хоойлунуң камгалап турары эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле оларның мергежилдиг юридиктиг дуза алыр эргезин хандырар, а оон ангыда юридиктиг албан черлериниң эргелерин база хоойлу өзугаар эргеажыктарын камгалаар ужуруг.

Болчукчуларның ажыл-чорудулгазы кижизиг, чөптүг чоруктун база хоойлужу өзугаан сеткил-бодалынга бараан болур.

Болчукчу ажыл-чорудулга орулга тыварынче угланмаан.

4 чүүл. Болчукчулар коллегиязы

Болчукчулар коллегиязы:

— бо Хоойлуну база оон-биле дүүштүр хүлээп алган хоойлужудулга актыларын ыяк сагыырынга;

— коллегияга эки туразы-биле кирер болгаш оон үнеринге;

— күрүне органнарының, хөй-ниити организацияларының, шимчээшкиннерин болгаш албан-дужаалдыг кижилериниң талазындан оларның мергежил ажыл-чорудулгазынга кандыг-даа хевир-биле холгаарлаарын болдурбазынга;

— коллегия кежигүннериниң деңгеливинге;

— ажык-чарлыг чорукка;

— коллегияның бот-эргелелдиннге үндезилеп организастаттынар болгаш ажылдаар.

Болчукчулар коллегиязын болчукчулар боон турар 20-ден эвээш эвес тургузукчуларның биллириишкини-биле тургузар болгаш ниити хуралын чыылдырар. Ниити хурал уставты хүлээп алыр болгаш болчукчулар коллегиязының удуртур органнарын сонгуур.

Болчукчулар коллегиязының сап составын Тыва Республиканың Юстиция яамызы-биле кады болчукчулар коллегиязының президиуму тодарадыр.

Болчукчулар коллегиязы юридиктиг албан чери болур.

Болчукчулар коллегиязының уставында ону тургузарының, эде тургузарының база дүжүреринин чурумун, тургузуун, штаттарын, хүлээлгелерин, акша-хөренгилерин тургузарының база чарыгдаарының, гонорарларны төлөөриниң чурумун, удуртур органнарының эргелерин, хүлээлгелерин база бүрүн эргелерин, оларны тургузарының чурумун база болчукчулар коллегиязының ажыл-чорудулгазының өске-даа айтырыгларын көрүп турар.

Болчукчулар коллегиязының уставын хөй-ниити организацияларының уставтарын бүрүткээри-биле доктааткан чурум-биле Тыва Республиканың Юстиция яамызы бүрүткээр.

Болчукчуларның ажылын организастаары-биле коллегияга юридика талазы-биле консультацияны организастаар.

Болчукчулар коллегиязының кежигүннери хуузында ажылдаар, фирмалар ийикпе азы бюролар тургузар эргелиг. Болчукчуларның фирмалары азы бюролары юридиктиг албан чери эргелиг боон болур. Оларны организастаарын болгаш ажыл-чорудулгазын болчукчулар коллегиязының президиумунуң киргени-биле Тыва Республиканың Юстиция яамызының бүрүткээри уставтары-биле таарыштырар.

Болчукчулар коллегиязының дээди органы болза, коллегия кежигүннериниң ниити хуралы (конференциязы), күүсекчи органы — президиум, контроль-ревизияныы — ревизия комиссиязы болур.

Болчукчулар коллегиязы банкыга боду тускай балансты, санажылга, валюта база өске-даа саннарлыг, бодунуң адын бижээн танмалыг болгаш штампалыг болур.

Болчукчулар коллегиязының акша-хөренгилери юридиктиг дуза чедиргени дээш төлевирлерден тыртар түнерден тургустунар. Болчукчулар коллегиязының тыртар акшаларының хемчээлин, штаттарын, албан-дужаадының ажыл төлевирин, административ-ажыл-агый чарыгдалдарының сметазын устав-биле дүүштүр болчукчулар коллегиязының ниити хуралы доктаадыр.

5 чүүл. Тыва Республикада болчукчулар

Тыва Республикада болчукчулар болза хуу кижилерге база юридиктиг албан черлеринге юридиктиг дуза чедирер талазы-биле профессионал ажыл-чорудулганы боттандырар кылдыр бо Хоойлу өзугаар доктааткан чурум-биле төлөөлөөн улус болур.

Тыва Республиканың база Россия Федерациязының юридика талазы-биле дээда эртемниг, юрист мергежили-биле ийи чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг, эртем-мергежил шылгалдазын дужааганын, чөпшээрел алган болгаш болчукчулар коллегиязынга киргеи кижи болчукчу боон болур.

Бо чүүлдүң негелделеринге дүгжүп турар кижини, ажылдаар хостуг чер барда, болчукчулар коллегиязынга хүлээп алырындан ойталаанын ойталаан дугайында шиитпирин алган хүнүнден бээр бир ай дургузында судка хомудал киирип болур.

Болчукчуларның ажылдаар черин болгаш ону организастаарын болчукчулар коллегиязының уставы-биле тодараткан чурум база негелделерге дүүштүр оон күзелин барымдаалап турган, доктаадыр.

6 чүүл. Болчукчу ажыл-чорудулганы чөпшээрээри

Тыва Республикага болчукчу ажыл-чорудулга кылыр эргеге чөпшээрелди (моон ыңай — чөпшээрел дээр) эртем-мергежил шылгалдазын дужааганының соонда, бир ай дургузында эртем-мергежил комиссиязының шиитпиринге үндезилээш, Тыва Республиканың Юстиция яамызы тыпсып бээр.

Чөпшээрелдиң хевирин болгаш ону тыпсырының чурумун Россия Федерациязының Юстиция яамызы доктаадыр.

Юридика талазы-биле дээди эртемниг, мергежилиниң аайы-биле ийи чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг болгаш билигмергежил шылгалдазын дужааган кижиге, кажан ол кижи мурнунда өш-биле кем-херек үүлгеткени дээш шиитпирип чораап ийикпе азы оон адын баксыраткан үүлгедиг кылганы, а ол ышкаш ол кижини суд харыысалгазын билбес азы харыысалгазын билири кызыгаарлаттынган деп көрген таварылгалардан аңгыда, чөпшээрел бээриниден ойталавас ужуруг.

Чөпшээрел бээриниден ойталаанына хамаарыштыр ук ойталаашкын дугайында шиитпирни алган соонда, ай дургузунда судка хомудал киирип болур.

Чөпшээрелди алган, ынчалза-даа болчукчу болуп, үш чыл дургузунда ажылдап кирбээн кижини болчукчу ажыл-чорудулгага үүгле эртем-мергежил шылгалдазын катап дужааганының соонда киирер.

7 чүүл. Эртем-мергежил тыпсыр база хомудал киирер комиссиялары

Эртем-мергежил тыпсыр комиссияны болчукчу база хоойлу-дүрүм камгалаар органнар төлөөлекчилериниң арызындан болчукчулар коллегиязы биле Тыва Республиканың Юстиция яамызы 3 чыл хуусаада тургузар, ынчаарга болчукчуларның сапы комиссияның бүүгү составының 50 хуузундан хөй эвес болур ужуруг. Эртем-мергежил тыпсыр комиссияның ажылынга эртемден-юристер киржип болур.

Эртем-мергежил тыпсыр комиссия болчукчу ажыл-чорудулга кылыксаар улустан шылгалдаларны хүлээп алыр.

Эртем-мергежил шылгалдазын тулуп шыдаваан кижини эртем-мергежил тыпсыр комиссияның шиитпириниң соонда, бир чылдан орайтатпайн, катап шылгалда тудар кылдыр чөпшээрээр.

Эртем-мергежил тыпсыр комиссияның шиитпирин сопуургалдыг кижиге айыткан шиитпириниң хоолгазын тывыскан хүнүнден бээр бир ай хуусаада хомудал киирер комиссияга хомудалды киирип болур.

Хомудал киирер комиссияның шиитпири шуут күштүг болур.

Хомудал киирер комиссия Болчукчуларның Федералдыг эвилелиниң чанында тургустунар болгаш ажылдаар.

Эртем-мергежил тыпсыр база хомудал киирер комиссияларын дугайында Дүрүмнери Болчукчуларның Федералдыг эвилели-биле чөпшээрежип тургаш, Россия Федерациязының Юстиция яамызы бадылаар.

8 чүүл. Болчукчуның эргелери

Камгалакчы ийикпе азы төлөөлекчи боон турган, болчукчу:

— талаларның маргыжын, кагжыр база деп эргелиг чоруунга үндезилээш, суд ажылынга киржир;

— улус судтарынга күрүне база өске-даа органнарга, бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга төлөөлөөр;

— юридиктиг дуза чедиреринге эргежок чугула бадыткалдарны болгаш медээлерни, оон иштинде хуу улустан база чыыр, а ол ышкаш ук документилерни ийикпе азы оларның хоолгаларын доктааткан чурум өзугаар бээр ужурлуг күрүне база хөй-ниити организацияларының, өнчүнүң кандыг-даа хевирлериниң бүдүрүлгелериниң ышызыдылгаларны, характеристикаларны болгаш өскедаа документилерни негеп алыр;

— юридиктиг дуза чедирери-биле холбаштыр турун келир тускай билип алырын негээр айтырыгларны ылавылаарынга специалистиниң бодалын ол кижиниң чөпшээрээни-биле негеп алыр;

— бодунуң камгалаар кижизи-биле чаасканы, оон иштинде ону тудун хоругдаандаа таварылгаларда, шаптараашын чокка аралажыр;

— шиитпирни [illegible] ийикпе азы ол хер[illegible] биле даргалакчының [illegible]эрели-биле техникти[illegible] чепсек-херекселдерни: компьютерлерни, видео база үн бижиир аппаратураны ажыглаар;

— хүлээп алганы даалгазынга үндезилээш база Тыва Республика биле Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга карышпас өске-даа ажыл-чорудулганы боттандырар;

— туттурганындан эгелеп хоругдалда кирген болгаш баш бурунгаар истелгеде турар кижиге юридиктиг дуза чедирер эргелиг.

9 чүүл. Болчукчуларның көргүзери юридиктиг дузаның хевирлери

Болчукчулар профессионал ажыл-чорудулгазын боттандырыбышаан:

— хоойлу-дүрүм айтырыгларының талазы-биле консультацияларны болгаш тайылбырларны, аас база бижимел-биле шынзыдылга медээлерни берип турар;

— биллириишкиннерни, хомудалдарны болгаш хоойлу-дүрүм янзылыг өске-даа документилерни бижип турган;

— хамааты херектериниң болгаш администрация шугуму-биле хоойлу-дүрүм үрээшкиннериниң дугайында херектер талазы-биле судтарга база күрүне органнарынга болгаш организацияларга төлөөлекчи болур;

— кеземче херээн көөр суд ажылынга камгалакчы база төлөөлекчилер болуп киржир;

— өнчүнүң хевиринден хамаарылга чокка будүрүлгелерге, албан черлеринге база организацияларга юридиктиг дуза чедирер.

Хамаатыларга болгаш организацияларга юридиктиг өске-даа дузаны болчукчулар чедирип болур.

Болчукчу юридиктиг дузаны Тыва Республиканың база Россия Федерациязының бүгү девискээринге, а ол ышкаш даштыкы күрүненің хоойлужудулгазы-биле дүүштүр даштыкыга-даа барып чедирип болур.

10 чүүл. Болчукчу ажыл-чорудулганың магадылалы

Профессионал ажыл-чорудулгазын боттандырып турар үезинде хамаарышпас болуруп күрүне болчукчуларга магадылап турар. Күрүне органнарының ийикпе организацияларының, албан черлериниң база албан-дужаалдыг кижилериң талазындан болчукчуның профессионал ажыл-чорудулгазынга холгаарлап киржириниң кандыг-даа хевирлерин болдурбас.

Болчукчуның профессионал ажыл-чорудулгазы-биле холбаштыр ону бууудатканыпта хамаарыштыр кеземче херээн чүгле Тыва Республиканың прокурору ийикпе азы Россия Федерациязының Чингине прокурору база оон оралакчылары көдүрүп болур.

Болчукчу, оон өг-бүлезиниң кежигүннери база оларның эт-хөренгизи күрүненің камгалалында турар.

Бир эвес болчукчу ажыл-чорудулганы боттандырып турар үеде болчукчудан чогуур биллириишкин киирер болза, болчукчуның, оон өг-бүлезиниң кежигүннериниң айыыл чок чоруун, аңаа хамааржыр эт-хөренгиниң кадагалалын хандырары-биле эргежок чугула хемчегларни иштики херектер органнары алыр хүлээлгелиг.

11 чүүл. Болчукчуның чажыды

Болчукчуның чажыт түүлү болза болчукчуга дилег киргениниң барымдаазы, оон чугаалашканының, аас база бижимел-биле харылзааларының үтказының дугайында медээлер база юридиктиг дуза чедиреринге хамаарыштыр өске-даа медээ болур.

Оператив-истелге ажыл-чорудулгазын боттандырып турар органнарга болчукчу чажыт дуза чедирер, а ол органнар — болчукчуга чажыт дуза чедиреринде дилээр, болчукчуларның ажыл-чорудулгазынга салдар чедирер сорулга-биле оларның коллегиязының ажылынга бүүү киржир эргези чок. Болчукчуның чажылын кадагалаары-биле холбаштаан өскедаа оператив-истелге хемчеглерин чорударын хоруур.

Болчукчуга кижиниң дилээ-биле ийикпе азы юридиктиг дуза чедирери-биле холбаштыр аңаа биллингир апарган байдалдар дугайында херечи кылдыр болчукчуну келдирип, база байысаан болбас. Ыңдыг байдалдар дугайында ол өчүк бээр, а ол ышкаш алган медээлерин өске-даа арга-биле чарлаар эргези чок. Юридиктиг дуза чедирери-биле холбаткан документилерни негээрин, хавырарын, көөрүн, хыпаарын, хоолгазын кылырын чүгле болчукчуга хамаарыштыр кеземче херээн кедүрген таварылгада чөпшээрээр.

Юридиктиг дуза чедирери-биле холбашкан кандыг-бир медээлерни болчукчулардан, оларның дузалакчыларындан, болчукчулар коллегиязының президиумунуң, юридиктиг консультацияның, болчукчулар фирмаларының база бюроларының ажылдакчыларындан негээрин хоруур. Ол улус ук медээлерни чарлаар, а ол ышкаш боттарының эрге-ажыктарынга ийикпе азы үшкү кижилериң эрге-ажыктарынга ажыглаар эргези чок.

12 чүүл. Болчукчуның хүлээлгелери

Болчукчу бодунуң ажыл-чорудулгазынга күштүг боон турар хоойлужудулганың негелделерин сагыыр, дилег киргеннериң эргелерин, хостуг чоруун болгаш эргеажыктарын камгалаарының хоойлу-биле хоругдаваанын бүгү-ле үүлдерин болгаш арганларын ажыглаар хүлээлгелиг.

Бир эвес ук херек талазы-биле юридиктиг дуза дилеп келген кижиниң эрге-ажыктарынга удурланышкак эргеажыктыг хлуска юридиктиг дуза чедирип турар ийикпе азы мурнунда чедирип турган ийикпе ол херекке шиитпекчи, прокурор, байысаакчы, баштайгы байысаалга кылып турган, эксперт, специалист, очулдурукчу, херечи азы үжелгени көргеи херечи боон, ол херекке киришкен, а ол ышкаш бир эвес херекти истеп көөрүнге ийикпе судка чугаалажып көөрүнге азы төрел харылзаада турар албан-дужаалдыг кижи киржип турган ийикпе киржип турар таварылгаларда, юридиктиг дуза чедирер дугайында даалганы болчукчу хүлээп алыр эргези чок.

Херек талазы-биле болчукчу камгалап турары азы бүзүреп турар кижиниң эргеажыктарынга удурланышкак хоойлу-дүрүм туружун эдлээр эргези чок.

Хоойлу-биле көрдүнген таварылгаларда баштайгы байысаалга, баш удур истелге органнарының, прокуратураның база судтуң томуйлааны-биле болчукчулар камгалап болчур.

Баштайгы байысаалга, баш удур истелге органнарының, прокуратураның база судтуң томуйлааны-биле камгалалды боттандырарының, а ол ышкаш юридиктиг дузаны халас чедиреринің чурумун Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле дүүштүр даштыкыга-даа барып чедирип болур.

10 чүүл. Болчукчу ажыл-чорудулганың магадылалы

Профессионал ажыл-чорудулгазын боттандырып турар үезинде хамаарышпас болуруп күрүне болчукчуларга магадылап турар. Күрүне органнарының ийикпе организацияларының, албан черлериниң база албан-дужаалдыг кижилериң талазындан болчукчуның профессионал ажыл-чорудулгазынга холгаарлап киржириниң кандыг-даа хевирлерин болдурбас.

Болчукчуның профессионал ажыл-чорудулгазы-биле холбаштыр ону бууудатканыпта хамаарыштыр кеземче херээн чүгле Тыва Республиканың прокурору ийикпе азы Россия Федерациязының Чингине прокурору база оон оралакчылары көдүрүп болур.

Болчукчу, оон өг-бүлезиниң кежигүннери база оларның эт-хөренгизи күрүненің камгалалында турар.

Бир эвес болчукчу ажыл-чорудулганы боттандырып турар үеде болчукчудан чогуур биллириишкин киирер болза, болчукчуның, оон өг-бүлезиниң кежигүннериниң айыыл чок чоруун, аңаа хамааржыр эт-хөренгиниң кадагалалын хандырары-биле эргежок чугула хемчеглерни иштики херектер органнары алыр хүлээлгелиг.

11 чүүл. Болчукчуның чажыды

Болчукчуның чажыт түүлү болза болчукчуга дилег киргениниң барымдаазы, оон чугаалашканының, аас база бижимел-биле харылзааларының үтказының дугайында медээлер база юридиктиг дуза чедиреринге хамаарыштыр өске-даа медээ болур.

Оператив-истелге ажыл-чорудулгазын боттандырып турар органнарга болчукчу чажыт дуза чедирер, а ол органнар — болчукчуга чажыт дуза чедиреринде дилээр, болчукчуларның ажыл-чорудулгазынга салдар чедирер сорулга-биле оларның коллегиязының ажылынга бүүү киржир эргези чок. Болчукчуның чажылын кадагалаары-биле холбаштаан өскедаа оператив-истелге хемчеглерин чорударын хоруур.

Болчукчуга кижиниң дилээ-биле ийикпе азы юридиктиг дуза чедирери-биле холбаштыр аңаа биллингир апарган байдалдар дугайында херечи кылдыр болчукчуну келдирип, база байысаан болбас. Ыңдыг байдалдар дугайында ол өчүк бээр, а ол ышкаш алган медээлерин өске-даа арга-биле чарлаар эргези чок. Юридиктиг дуза чедирери-биле холбашкан документилерни негээрин, хавырарын, көөрүн, хыпаарын, хоолгазын кылырын чүгле болчукчуга хамаарыштыр кеземче херээн кедүрген таварылгада чөпшээрээр.

Юридиктиг дуза чедирери-биле холбашкан кандыг-бир медээлерни болчукчулардан, оларның дузалакчыларындан, болчукчулар коллегиязының президиумунуң, юридиктиг консультацияның, болчукчулар фирмаларының база бюроларының ажылдакчыларындан негээрин хоруур. Ол улус ук медээлерни чарлаар, а ол ышкаш боттарының эрге-ажыктарынга ийикпе азы үшкү кижилериң эрге-ажыктарынга ажыглаар эргези чок.

12 чүүл. Болчукчуның хүлээлгелери

Болчукчу бодунуң ажыл-чорудулгазынга күштүг боон турар хоойлужудулганың негелделерин сагыыр, дилег киргеннериң эргелерин, хостуг чоруун болгаш эргеажыктарын камгалаарының хоойлу-биле хоругдаваанын бүгү-ле үүлдерин болгаш арганларын ажыглаар хүлээлгелиг.

Бир эвес ук херек талазы-биле юридиктиг дуза дилеп келген кижиниң эрге-ажыктарынга удурланышкак эргеажыктыг хлуска юридиктиг дуза чедирер эргелиг.

Тыва Республиканың хүлээлгелериниң азы мурнунда чедирип турган ийикпе ол херекке шиитпекчи, прокурор, байысаакчы, баштайгы байысаалга кылып турган, эксперт, специалист, очулдурукчу, херечи азы үжелгени көргеи херечи боон, ол херекке киришкен, а ол ышкаш бир эвес херекти истеп көөрүнге ийикпе судка чугаалажып көөрүнге азы төрел харылзаада турар албан-дужаалдыг кижи киржип турган ийикпе киржип турар таварылгаларда, юридиктиг дуза чедирер дугайында даалганы болчукчу хүлээп алыр эргези чок.

Херек талазы-биле болчукчу камгалап турары азы бүзүреп турар кижиниң эргеажыктарынга удурланышкак хоойлу-дүрүм туружун эдлээр эргези чок.

Хоойлу-биле көрдүнген таварылгаларда баштайгы байысаалга, баш удур истелге органнарының, прокуратураның база судтуң томуйлааны-биле болчукчулар камгалап болчур.

Баштайгы байысаалга, баш удур истелге органнарының, прокуратураның база судтуң томуйлааны-биле камгалалды боттандырарының, а ол ышкаш юридиктиг дузаны халас чедиреринің чурумун Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле даштыкыга-даа барып чедирип болур.

10 чүүл. Болчукчу ажыл-чорудулганың магадылалы

Профессионал ажыл-чорудулгазын боттандырып турар үезинде хамаарышпас болуруп күрүне болчукчуларга магадылап турар. Күрүне органнарының ийикпе организацияларының, албан черлериниң база албан-дужаалдыг кижилериң талазындан болчукчуның профессионал ажыл-чорудулгазынга холгаарлап киржириниң кандыг-даа хевирлерин болдурбас.

Болчукчуның профессионал ажыл-чорудулгазы-биле холбаштыр ону бууудатканыпта хамаарыштыр кеземче херээн чүгле Тыва Республиканың прокурору ийикпе азы Россия Федерациязының Чингине прокурору база оон оралакчылары көдүрүп болур.

Болчукчу, оон өг-бүлезиниң кежигүннери база оларның эт-хөренгизи күрүненің камгалалында турар.

Бир эвес болчукчу ажыл-чорудулганы боттандырып турар үеде болчукчудан чогуур биллириишкин киирер болза, болчукчуның, оон өг-бүлезиниң кежигүннериниң айыыл чок чоруун, аңаа хамааржыр эт-хөренгиниң кадагалалын хандырары-биле эргежок чугула хемчеглерни иштики херектер органнары алыр хүлээлгелиг.

11 чүүл. Болчукчуның чажыды

Болчукчуның чажыт түүлү болза болчукчуга дилег киргениниң барымдаазы, оон чугаалашканының, аас база бижимел-биле харылзааларының үтказының дугайында медээлер база юридиктиг дуза чедиреринге хамаарыштыр өске-даа медээ болур.

Оператив-истелге ажыл-чорудулгазын боттандырып турар органнарга болчукчу чажыт дуза чедирер, а ол органнар — болчукчуга чажыт дуза чедиреринде дилээр, болчукчуларның ажыл-чорудулгазынга салдар чедирер сорулга-биле оларның коллегиязының ажылынга бүүү киржир эргези чок. Болчукчуның чажылын кадагалаары-биле холбаштаан өскедаа оператив-истелге хемчеглерин чорударын хоруур.

Болчукчуга кижиниң дилээ-биле ийикпе азы юридиктиг дуза чедирери-биле холбаштыр аңаа биллингир апарган байдалдар дугайында херечи кылдыр болчукчуну келдирип, база байысаан болбас. Ыңдыг байдалдар дугайында ол өчүк бээр, а ол ышкаш алган медээлерин өске-даа арга-биле чарлаар эргези чок. Юридиктиг дуза чедирери-биле холбаткан документилерни негээрин, хавырарын, көөрүн, хыпаарын, хоолгазын кылырын чүгле болчукчуга хамаарыштыр кеземче херээн кедүрген таварылгада чөпшээрээр.

Юридиктиг дуза чедирери-биле холбашкан кандыг-бир медээлерни болчукчулардан, оларның дузалакчыларындан, болчукчулар коллегиязының президиумунуң, юридиктиг консультацияның, болчукчулар фирмаларының база бюроларының ажылдакчыларындан негээрин хоруур. Ол улус ук медээлерни чарлаар, а ол ышкаш боттарының эрге-ажыктарынга ийикпе азы үшкү кижилериң эрге-ажыктарынга ажыглаар эргези чок.

12 чүүл. Болчукчуның хүлээлгелери

Болчукчу бодунуң ажыл-чорудулгазынга күштүг боон турар хоойлужудулганың негелделерин сагыыр, дилег киргеннериң эргелерин, хостуг чоруун болгаш эргеажыктарын камгалаарының хоойлу-биле хоругдаваанын бүгү-ле үүлдерин болгаш арганларын ажыглаар хүлээлгелиг.

Бир эвес Тыва Республиканың юстиция сайыды болчукчуларга сагылга-чурум хемчеглерин онаар дугайында болчукчулар коллегиязының президиумунуң дилегин киирип болур эргелиг.

Болчукчунуң аарып турган үезин ийикпе ооң сургаанчылап азы шөлээге турган үеларин санаваан, ынчалдаа чурум үрээшкинин кылганы билдинген хүнүнден бээр бир айдан орайтатпайн, сагылга-чурум үрээни дээш хемчегни хүлээдир. Чурум үрээшкинин кылган хүнүнден бээр алды айдан орайтаанда хемчегни опаап болбас.

Сагылга-чурум хемчээн онаар дугайында шиитпирни чогуур доктаалдың хоолгазын тывыскан хүнүнден бээр ай дургузунда суд чуруму-биле хомудап болур.

16 чүүл. Болчукчуларның Россия база делегей организациялары

Тыва Республиканың болчукчулары, юридиктиг фирмалары, бюролары, болчукчулар коллегиязы болгаш өске-даа профессионал организациялары, боттарының уставтарынга дүүштүр ажылдап турган, эки тура эгелээшкин-биле Россияның база делегей организацияларынга бактаан кирер эргелиг.

Ассоциациялар база эвилеллер болчукчуларга болгаш оларның каттыжышкынларынга хамаарыштыр административтиг бүрүн эргези чок болур. Болчукчулар хамаарышпас профессионал эвилеллерин тургузар эргелиг.

17 чүүл. Болчукчуларның күш-ажыл төлевири

Болчукчуларның чедирип турары юридиктиг дузазының төлевирин дуза дилээн кижи биле болчукчуның арызында чөпшээрежилгеге (керээге) үндезилээш, доктаадыр.

Болчукчуларның профессионал организацияларының чедирип турары эргехоойлу талазы-биле дузазының төлевирин дуза дилээн кижи биле болчукчуларның чогуур профессионал организациязының арызында чарганы керээге үндезилеп бээр.

Хамаатыларга база организацияларга юридиктиг дузаны халас ийикпе азы баштайгы байысаалга, баш удур истелге органнарының, прокурорның база судтуң томуйлааны-биле чедирип турар болчукчуларның күш-ажыл төлевирин Россия Федерациязының Юстиция яамызының доктаадылары чурум өзугаар күрүненің күсели-биле бээр.

Болчукчулар коллегиязының президиумунда база юридиктиг консультацияда, фирмаларда ийикпе бюроларда штаттыг албан-дужаалда ажылдап турар коллегия кежигүннериниң ажыл төлевири албан-ажылының шалыныңдан база болчукчу ажыл-чорудулга дээш шилчиткен акша түнериниң тургустунар.

18 чүүл. Юридиктиг дузаны хамаатыларга халас чедирери

Болчукчулар юридиктиг дузаны:

— алиментилерни тыртарының болгаш күш-ажылчы чаргыларның дугайында херектерни сайгарып турар үеде бирги чаданың судтарынга хомудакчыга; ажыл-биле холбашкан кемдээшкинден ийикпе азы кадыкшылдың өске-даа баксыраашкынындан болган каражаны эгидер дугайында хомудалдар талазы-биле; ажыл-биле холбаштыр чемгерикчизиниң өлгенинден болган каражаны эгидер дугайында, а ол ышкаш пенсия болгаш дузаламчы акша тыпсыр дугайында биллириишкиннерни хамаатыларга бижип берип турда, ынчаарга херектериниң ол бөлүүнүң талазы-биле юридиктиг дузаны, оон талазындан күзели барда, ол дугайында чогуур биллириишкинни юридиктиг консультацияның эргелекчизиниң, болчукчулар бюроазының ийикпе азы фирманың адынга киргеш, дилег киргеп кижи төлеп бээр эргелиг;

— депутаттар боттарының бүрүн эргелерин боттандырары-биле холбашкан айтыыглар талазы-биле консультация берип тура, депутаттарга дузаны халас чедирер.

Оон ангыда, юридиктиг консультацияның эргелекчизи, болчукчулар коллегиязының фирмазы ийикпе бюрозу, президиуму, а ол ышкаш херектиг истелгеде турун турары баштайгы байысаалга, баш бурунгаар истелге органы, прокурор база суд, хамаатының эт-хөренги байдалын барымдаалап тургаш, юридиктиг дуза төлевиринден ону бүрүнү-биле азы чамдыызындан-даа хостаар эргелиг.

Хамаатыны юридиктиг дуза төлевиринден баштайгы байысаалга, баш, бурунгаар истелге органы, прокурор азы суд хостап турда, болчукчунуң күш-ажыл төлевири Россия Федерациязының Юстиция яамызының доктаткапы чурум өзугаар күрүненің күсели-биле бээр.

19 чүүл. Болчукчуларның күрүнеден социал камгаладылгазы болгаш пенсия хандырылгазы

Болчукчу болза Тыва Республиканың база Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр күрүненің социал камгаладылгазының талазы-биле дузаламчы акша база пенсия хандырылгазы алыр эргелиг.

20 чүүл. Болчукчуларга үндүрүг онаары

Болчукчу ажыл-чорудулганы боттандырганы дээш болчукчунуң алган гонорарларындан, ниити коллегиязының хереглелдеринге акша-хөренгилерни тыртканының соонда, хуу кижилерден олча-ажык үндүрүүнүн дугайында Россия Федерациязының хоойлужудулгазының көргени, төлевирлер-биле үндүрүг онаар ужурлуг.

Болчукчулар коллегиязын, юридиктиг консультацияны, коллегияның составында ажылдап турар болчукчуларның фирмазын ийикпе азы бюрозун Россия Федерациязында үндүрүг системазының үндезиннериниң дугайында хоойлужудулгазынга база Тыва Республиканың хоойлужудулгазына дүүштүр, Россия Федерациязының социал камгаладылга фондузундан, медицинаның ыяапла камгаладылга фондузундан база пенсия фондузундан аңгыда, үндүрүглер, чыылда акшалардан база каайлылардан болгаш өске-даа төлевирлерден, ол ышкаш күрүненің бюджеттен дашкаар фондуларынче үндүрүглер төлээриниден хостаар.

Булчукчулар коллегиязының штаттарын, албан-дужаалдыг кижилериң шалыныңарын, ажыл төлевириниң фондуларын болгаш административ-ажыл-агый чарыгдалдарының сметаларын саң-хөө органнарынга бүрүткевес.

21 чүүл. Болчукчу ажыл-чорудулганы соксадыры, болчукчуларның чөпшээрелдерин ара соксадыры болгаш күш чок болдурары

Болчукчу ажыл-чорудулгазын:

— болчукчунуң бодунуң кузели-биле;

— болчукчу күрүне, хөй-ниити база өске-даа организацияларга албанга киргенде,

— өш-биле кем-херек үүлгеткени дээш болчукчуну шиитткенде, шиитткелдиң хоойлу өзугаар күштүг болуп эгелээнинің соонда;

— болчукчу ажыл-чорудулгазын боттандырып турар кижини харыысалгазын билбес ийикпе азы харыысалгазының чамдыызын билир деп суд көргенде, судтуң шиитпири хоойлу өзугаар күштүг болуп эгелээн соонда соксаар.

Бо таварылгаларда чөпшээрелди Тыва Республиканың Юстиция яамызы күш чок болдурар.

Шеригниң тур албанына келдирткен ийикпе азы депутатка соңгуткан болгаш төлээлекчи (хоойлу үндүрер) органда доктаамал үндезиннинг ажылдап турар болчукчуларга чөпшээрели хевээр артар. Россия Федерациязының Чепсектиг Күштериниң хүрээлениниң халашканының ийикпе азы депутаттың бүрүн эргелериниң хуусаазы төнген соонда, олар ол-ла коллегиязынга болунун болчукчу ажыл-чорудулгазын уламчылаар эргелиг.

Бо чүүлдүн 1 кезээнин 1-ги база 2-ги абзацтарында айыткан кижилерге тыпсып берген чөпшээрел үш чыл дургузунда күштүг хевээр артар.

Оон ангыда болчукчулар коллегиязының президиумунуң дилээнин өзугаар судтуң шиитпириниге дүүштүр болчукчунуң ажыл-чорудулгазын дараазында таварылгаларда:

— чөпшээрелди хоойлу өзугаар албаанының дугайында херечилеп турар байдалдарны суд доктаадын тодаратканда;

— болчукчу бодунуң профессионал эргелерин четпес билиг-мергежилдиниң ужуудан ийикпе азы кадыының байдалы-биле күүседир аргазы чок апарганы илерээнде;

— корум-чурум үрээшкиннерин хөй удаа кылган, Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың хоойлужудулгазын үрээни дээш, Тыва Республиканың Юстиция яамызы соксаткан, а берген чөпшээрелди күш чок болдурган турун болур.

Болчукчу ажыл-чорудулгазы дээш алган акша орулгазын өш-биле чажырган таварылгаларда, чөпшээрелдиң күштүг чоруун болчукчулар коллегиязының дилээнин өзугаар судтуң шиитпири-биле алды айдан бир чыл чедир хуусаада ара соксадын каап болур. Шак ыңдыг үрээшкинни чыл дургузунда катаптаан болза, болчукчулар коллегиязының президиумунуң дилээнин өзугаар судтуң шиитпириниге дүүштүр Тыва Республиканың Юстиция яамызы күш чок кылыр.

Кеземче болгаш хамааты херектерни истеп база чугаалажып көөрүнүң хуусааларын үрээн болгаш камгалап турары — хуу кижилериниң база юридиктиг албан черлериниң эргелерин кызагдап, истелгени чорударын, чөптүг чылдагаан чокка судтуң хуралдарын болчукчу каш удаа үскен таварылгаларда, болчукчулар коллегиязының президиумунуң ийикпе азы Тыва Республиканың юстиция сайыдының киирген бижиин өзугаар чөпшээрел

«ДҮЖҮТ — 94»

ТАРААЛЫГДА ТОДУГ

Шаг төөгүден бээр тараалыгда тодуг дижип чугаалажып келгениис чөптүг. Ылангыя рыноктуң сы мунуушкунуңуң бо үе-чадазында ол сөстер көдээниң ажыл-ишчилериниге дыка-ла дээштиг дыңналыр. Хоорай-даа кижизи тараа-ла бар болза, ону соктап чиринден кайын чалданыр, кандыг-бир аргазын тыптар ыйнаан. Өремелиг чинге-тараа, саржаглыг тыва далган кайы хире амданыг, хоолулуг болур ийик.

Рынок харылзааларының шилчишкиниг берге үези кижи бүрүзүн боданырынче албадапкан. Бо шагда бодуну бодуң хандыртынмас, тывынгыр, сагынгыр болбас болзуңза, аштап түрээриниң кырынга дораан келириң чугаажок. Ынчангаш тыва кижи малдан, черден халбактанып, ажаап-тежээп, азырап чораан, тодугдогаа амыдырап чоруй баарын бурунгу өгбелериниң төөгүзүнден, дуржулгазындан эки билир бис. Машина-техника чок үеде чер ажылдыглар бүдүнбүдүн ховуларны шуптузун андарбас, черге кончуг хумагалыг чораану-биле ону камналгалыг ажылгап келген. Бо көк ыт чылында агаар-бойдустуң халавы: когурумнуг орай час, чазычайыктыг соок чай, долу дүжүүшкүү, ажаап алыышкын доозулбайн турда чер-черге эрте хар чагганы тараажыларны дүвүреткен турду. Ол бүгүү каа-хемчилер база шыдажып эрткен.

Бистиң республикада Каа-Хем кожууну тараалап диртип турары черле таварылга эвес. Бистер ол кожууннуң девискээринге чоруп турар үеэвисте күстүң адак айының каан аяс хүннери кожудан турарларны амыраткан. Ынчан ажаалда адакталган. Чүгле «Суг-Бажы» акционер ниитилел чүс га хире шөлүн ажаап артып калган. Ынчалза-даа демнежилге, кады ажылдажылга деп чүве чокта, машина-техника чедишпес, артык кезектер тывылбас берге ейде амыдырап-чурттаары улам нарыыдаар апаар. Кожаларынга дузалажы-биле чоок-кавы шөлдүг «Ленинчи орук» совхозтуң комбайнерлери найыралчы чылыг холун сунган. Сыпта турган тарааны ажаарының сөөлгү гектарлары ол болган.

Ажаалда — тараажының, картофель база ногаа өстүрүкүүлериниң, суггатчыларының бүдүн чыл дургузунда кылган ажылын түңнээр шылгалда. Ону Каа-Хемниң чер ажылдыглары ак сеткилдиг шыдажып эрткен, шаңнарынче, аңмаарларынче хөй тараану сөөртүп чедирип алган. Олар дүжүттү чидириг чокка ажаап алыы-биле күскү хүн бүрүзүн, шак бүрүзүн чөп ажытлаар дээш, шынап-ла, шалыпчы езу-биле иженген.

Ильинканың «Каа-Хем» коллективтиг бүдүрүлге ышкаш тайга чоогу, эзим кавызы черлерде тараа шөлдери чиг болуп турза-даа, шынааларда шөлдериң тараа культуралары баштай бышкан. Дүне, эртен база кежээ соок турза-даа, хүндүскү шак-үе чүгээр чылыг база каан болуп турган.

Тараның үнгени дең-дески эвес болганың механизаторлар чугаалаар. Чүгле агаар-бойдустуң ширин байдалындан өл-чаъстыг, серип хүннер көвүдеп, чылыг че дишпезинден тараа чиглеп, шала орайтадыр бышкан. Ынчангаш комбайнерлер чыттыр кестирер арганы кол ажыглаан.

Каа-Хем кожуун ниитизи-биле 12 тонна хире тарааны аштап арыглап, оң чамдыызын дугурушкан керээ өзугаар күрүнеге дужаап эгелээнин кожуунуң көдээ ажылагый эргелелиндеи билип алдывыс. «Ленинчи орук» тараажылары 1300 тонна арыглап кургаткан тарааны Кызылдың тараа хүлээп алыр кол пунктузу — сайгарылга баазазынче үүдүрүп чоруткан. Бо ажыл-агый ажаалданы кожуунда бир дугаар дооскан. Гектардан алган дүжүт арай хоомай — 8,8 центнер болган-даа болза, Бояровканың чер ажылдыглары 3680 гектар шөлдүң тараазын хуусаазында ажаап четтигинкен. Ажаап алдынган тараа үрезинге уруп алырынга-даа, үлежип чиринге-даа четчир. Акша-төгерик айайы-биле үнмейн турар үеде тараалыгда черле тодуг. Садып-саарып, далган кылдыр дээрбелеп-даа болур.

Ильинканың механизаторлары черге ээ өзу-биле хамаарылгалыг болуп, чыл дургузунда күжениишкиниг ажылдаан. Оларның өстүргеп дүжүү бо чылын чаагай-даа болган. Долгандыр кестирген гектардан 25 центнер тараа культураларын ажаап алганы чүгле кожуунга эвес, а республикага безин шыырак көргүзүг.

Черниң кежиин четтирер дизе, иженир апаар. «Каа-Хем» коллективтиг бүдүрүлгениң механизаторлары чер ажылының культуразын бедидер, мурнакчы дуржулганы ажыглаар дээш ажылды чорудуп келген. Күскү-чер аңдарылгазын хынамчалыг чорудуп турар. Ынды хемчеглерни алганындан ажыл-агый тайга эдээ кедек черде турза-даа, Ильинканың тараа шөлдеринде бок үнүштер эвээш, үнген тараа арыг чаагай болуп турар. Ол дээрге чер ажылының агротехниказын сагыш, чамдык ажылдарны чорудуп келгениниң түңнели.

Бо чылгы берге күстүң шаптараазыннары «Каа-Хем» коллективтиг бүдүрүлгениң тараажыларынга шыңгыы шылгалданы таварыштырган. Баштайгы хар октябрь эгезинде элээн чаапкан. Сыпта турган тараа чыдыпкан болгаш хар алдынче киргеп. Чогум хүндүс чылыг-даа болза эртеп, кежээ соон турганындап черде чыдыпкан тараа дошталган. Ынчалзажок механизаторларның чогаадыкчы тывынгыр чоруу берге байдалдан үнеринге дузалап. Комбайннарны дарый эде дериир ужурга таварышкан. Дошталган тараа сывыш көдүрер дериг-хеременерни жатка-ларга быжыглаан. Олар агаар-бойдустуң айыылдыг аагынга таварышса-даа, өскээртен дуза чокка өстүрүп алганы чаагай дүжүдүп чидириг чокка ажаап ап, езулуг-ла алдын күстүң маадырлары болуп шылгараннар. Харын-даа эки чаян боон, дошталган тараа шөлү эвээш девискээрни эллээн. Эрес-кежээ комбайнердер 667 гектар черниң тараазын кестиргеш, 1667 тонна тарааны бастырып ажааган.

Хар алдынга чыдыпкан тарааны Бүрен-Бай-Хаактың тараажылары база ажаар ужурга таварышкан.

Тараа дески бышпаан, өлшыгы улуг болганда, ону дарый кургадып, арыглаары негеттинер. Маңаа шаң ажылдакчылары улуг харыысалгалыг. Ону ажыл-агый бүрүзү эки сагып, чаа дүжүттүң салым-чолу дээш шаң ажылдакчылары тарааны арыглап, кургадып, шак барымдаалавайн ажылдап турар. «Ленинчи орук» тараажылары 2100, «Енисей» — 900, «Каа-Хем» коллективтиг бүдүрүлге 860 тонна тарааны шаңга арыглаап, Кызылдың сайгарылга баазазынче өөртүп чедирген.

Каа-Хемниң унуп дургаар шөйүлген суурлар дошталында он паромнуң чедиги октябрь ай төнмээнде-ле сезонуң хаап каан, хемден уштунган. Паромнарның хөй кезин эргижирээн-даа бол, күскү дүжүт ажаалдазында тараажыларга буянныы-биле бараан болуп шыдаан.

Ажаалда соонда баш удур чагып-даа каан чүве ышкаш хенертен турупкан кааң аяс хүннерни ажыглап, шаңнарга арыглап, аштаан, кургаткан тарааны Кызылдың сайгарылга баазазынче бо ноябрьның баштайгы чартыында безин 4 муң ажыг тоннаны өөртүп чедирген. Ону дөмей-ле аъш-чемге ажыглаар болгай. Тараа өөртүлгезинге хамаарыштыр чаңгыс-ла аскап турар чүве — машина-техниканың чедишпези. Паром хагдынарының хуусаазын барымдаалап көргеш, Сельхозхимия автобаазазындан келген бар-ла турган автотранспортту керээ езугаар садар тараа өөртүлгезинче хаара тутган. Кожууп боду шырбайып, хөделбес болза республиканың Кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем ламызы бо чылын тараа өөртүлгезинче сагыш салбаанып Каа-Хем кожуун чагыргазының удуртукчулары хомудан демдеглээр. Машина-балгаттың чедишпейн турарындан Суг-Бажы суурнуң шаңында аштаттынган тарааны Кызылче өөртүп четтикпейн турар. Ында тараа шаң сыңыыпастаан. Чаа дүжүттү дүжүрер чер чогундан соңнай бастырган тарааны ажык дээр адаанга төгер ужурга таварышкан.

«Таңдым турда — таңдашла мен, тараам турда — тодуг-ла мен...» деп амыдыралдың тодуг-догаазын илередип, ырлап-даа, хөглеп-даа болур багай эвес дүжүттү каа-хемчилер өстүрүп алган.

Амгы хүннерде эът, тарааны садын саарарынга федералдыг бюджеттен хөй түңнүг чээлини алгаш, ону кожууннар аайы-биле үлеп берген. Ында каа-хемчилериң алыр үлүү база бар болганда, аъш-чемни курлавырлап, идик-хепти садын алырының аргазы тургустунган. Кара дерни төп турган, ажаап өстүрүп тараның ажыы ол ышкажыл, чангыс сөс-биле дончулаарга, тараалыгда черле тодуг.

Даңзы САЛЧАК.

ДОШТАЛГАН ХАРНЫҢ УРЖУУНДАН

Ноябрь айда республика девискээринде дүшпен өл хар көдээ ажыл-агыйга, ылаңгыя малга, кыштаглаашкынга улуг бергедээшкиннерни болдуруп турар. Оон аңгыда, сөөлгү чагган харларның соонда байдал улам нарыыдап келген. Чүге дээрге кожуунларже үнген оруктар дошталып турарының чылдагаанындан автоавариялар саны көвүдээн болгаш чамдык таварылгаларда кижилер амы-тынындан чарлып турар. Чижээлээрге, Ак-Туруг бетинде Чарынныг-Артка республиканың Көдээ ажылагый яамызының 2, Сүт-Хөл кожуунуң база 2 чиик машиналары авариялаан. Ындыг-даа болза ол таварылгаларда кижилер шоолуг кемдеп-бертинмээн.

Эң кончуг айыылдыг чер Чадаана разрезинің чоогунда болуп турар. Разрезтен төктүп баткан суг трассаны доңурган түңнелинде, аңаа бир тракторист, чиик болгаш чүк машиналарының чолаачылары амы-тынындан чарылган. Оон соонда аңаа болган база бир аварияга улус кемдеп-бертинген.

Балгазын заповедниг-инден эгелээш Самагалдайга чедир орук участогунда база айыылдыг черлер тургустунган. Өл-хар асфальтыга чыпшынгаш қылама дош кылдыр доңганындан транспортка, кижилерге айыылды болдуруп турар. Чамдыкта хүндүс дош эрип, оон соонда кежээки үеде катап қылама кылдыр «хуулуп» турар.

Чөөн-Хемчиктің Адар-Төштө, Өвүрде болгаш Ак-Довурак — Тээли аразында арттарда оруктуң байдалы дыка нарын болуп турар. Кызыл чоогунда ырак эвесте Боом оруунда база нарын байдал тургустунган. Мөңгүн-Тайгаже чоруур Калчан-Артта (Өвүр) база хар чаггаш, орукту қылама кылып каан.

Бо черлерде орук ажылагыйының машина-тракторлары, грейдерлер, бульдозерлер ажылдан турар-даа болза күш четпейн турар. Ында ажылдан турар ажылчыннарның ажылын контрольга албайн турарындан ажылдар чедир қылдынмайн, элезин, сай, довурак чедир төктүнмейн турар. Доңган дошту грейдер-биле сүвүрер дээрге, албас азы оруктың асфальтызы үрелип турар.

Ынчангаш бо тургустунуп келген чугула айтырыгга хамаарыштыр ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак қыска хуралды дүүн эрттирген болгаш тус-тус удуртукчуларга, ылаңгыя орук ажылагыйының даргаларынга илчирбелиг тракторларны болгаш өске-даа техниканы ажыглаан турган, дошталган черлерни буза баетырып, сайны, довуракты оруктарга төгерип, өске-даа хемчеглерни дарый алырын дааскан. Ак-Довурак — Тээли аразының оруунга техниканың болгаш ажылчыннарның база тус черлериң удуртукчуларының доктаамал дежурныйлаашкынын тургузарын, оруктарда ажылдан турар ажылчыннарның, КАИ-ниң онза контролюн түргузар. Чадаана разрезинің чоогунда орукту ажылчын байдалче киирип, аңаа болган авариялардың түңнелинде амы-тынындан чарылган кижилерге хамаарыштыр кым буруулуг болганын тодарадыр талазы-биле тускай даалгаларны харыысалгалыг кижилерге Чазак Баштыңы дааскан.

Көдээ ажыл-агый: рынок болгаш кооператив бүдүрүлгези

КАНЧААР АЖЫЛДАЗА ЭКИЛ?

Барыын-Хемчик кожуунуң «Хемчик» кооперативтер каттыжышкынында ажыл-агыйның адырларының аайы-биле 6 кооператив бар. «Саан» сүт-бараан фермазының кооперативинден аңгыда, өске кооперативтерде шээр мал болгаш саргык бар. Чоокта чаа кооперативтерниң бо чылдың 9 айларында ажылдаан ажылынын түннелин үндүрүп, чедер-четпестерин шыңгыы чугаалажып көрген. Ниитизи-биле кооперативтер каттыжышкынында (даргазы А. А. Монгуш) кирип турар бүдүрүлге кооперативтери мал бажын өстүрер, оон продуктулуг чоруун бедидер, кышка хынамчалыг белеткенир талазы-биле хөлчок четпес ажылдап турар. Оон көскү чижээн дараазында сан-түңнерден көрүп болур.

Кооперативтер каттыжышкыны ниити шээр малдың бажын 10940 башка өстүрер сорулга салгаш, ону күүсетпээн, чүгле 7435 башка чедирген. Сарлык малды 2700 баш чедирер планындан 82 башты хөйнү алган, а инекти 350 баш чедирер дээш 280 башка чедирген. Чаш мал төлүн камгалап алыр план-сорулга ыракта четпээн: 2476 чаш хураган алыр турган, 835 хураганны алган. Төрүүр чүс баш хойдан чүгле 25-ле хураганны камгалап алган. Хойдан дүк кыргыт алыр план ыракта четпээн. 9 айларда кооперативтер 2697 баш шээр малды өлүрүп чидирген.

«Саан» сүт-бараан фермазының кооперативинде байдал элээн дүвүренчиг. Эрткен чылгы кыштаглаашкында мал чеми чедишпээн, малдан алыр продукция эвээжээн. Бо чылдың 9 айларында 1680 центнер сүт саап алыр турган, 649 центнер сүттү саап, планны 38 хуу күүсеткен. Күрүнеге 1350 центнер сүт дужаар сорулга чүгле 373 центнерге четкен, бир баш саар инектен ортумаа-биле 515 кг сүттү саап алган. Төрүүр чүс баш инектен 50, сарлыктан 66 бызааны камгалап алган.

«Саан» кооператив 160 тонна тараа бүдүрер турган, 54 тонны ажаап алган, 391 тонна сиген белеткээр планын чүгле 97 тонна кылдыр күүсеткен. Амгы үеде фермада 600 тонна силос, ол хире сенаж, 25 тонна саваң бар.

СБФ-ниң бо чылгы кыштаглаашкынга белеткели ам-даа доозулбаан. Кажааларда одалга системаларын чедир септеввээн, инектер соок кажаада турар, бызааларның күш-шыдалы куду, чемгерилгезин эки организаставаан.

Кооператив бүрүзү быжыглаан черинге тараа культураларын тараан, сигенни кескен, ынчалза-даа бедик дүжүт ажаап алган, хөй сиген кескен кооператив чок. Кооперативтер шупту 1800 тонна сиген кезер турган, чүгле 770 тонна сиген кезип сарааттаан. Тараа культураларын 1170 тоннаны бүдүрер сорулга салгаш, 1100 га шөлден 270 тонна тараа ажаап алган, азы бир гадан 2,2 центнер дүжүт алган, аргажок куду көргүзүг.

Моон мурнунда чылдарда шээр малдың кооперативи аңгы турган. Олар мал бажын өстүрбейн, чаш мал төлүн менди албайн, куду көргүзүглүг болуп туруп бээрге, бо кооперативти дүжүргеш, оон малын аңгы-аңгы кооперативтерге үлээн турган. Ам түңнелдерни көөрге, байдал өскерилбээн, чамдык кооперативтер чаш хураган камгалап ап шыдаваан. Чижээлээрге, «Сайдаш» кооператив 545 чаш хураган алыр турган, чүгле 44 хураганны, «Күзел» 694 хураган орнунга 100-ту, «Берт-Ой» 525 хураган камгалап алыр турган, 176 хураганны камгалап алган. Бо көргүзүглер мынчаар уламчылаар болза, кооперативтерге шээр мал артпас. Шээр малда кодур аарыы чыл бүрүде уламчылаар келген, мал эмчилери оон-биле демнеселди чорутпайн турар. Мал ажылчыны ээ-харыысалга чок малчыннар малын кадарбышаан. Малга четчир мал чемин чыл бүрүде чедир белеткевейн келген. Бо бүгүнүң түңнелинде хөй баш мал өлүп хораан, чаш мал төлү чедир алдынмайн турар ужуру ол.

«Хемчик» кооперативтер каттыжышкынында шупту 2782 баш сарлык бар. Сарлыктың бажы өзүп турар, ынчалза-даа оон продукт албайн келген. Моон мурнунда чылдарда сарлыкты саап, саржагны бүдүрүп турган болза, ол ажыл ара соксаан. Сарлык малды күрүнеге дужаавайн турар. 9 айларда дириг деизи-биле 136 центнер эът бүдүрген. Каттыжышкынның кооперативтери 458 муң рубльдиг қыска хуусаалыг чээлизин алган, ам ону төлээр ужурлуг. Мынча хөй акшаны чүүн-биле төлээрил, боданып көөр болза эки. Ажылчыннарга шалын өрезн — 145 муң рубль болуп турар. Мону кажан, канчан төлеп бээрил? Байдал мындыг турда, «Саан» кооперативтиң саанчылары, ажылчыннары ажылдаар хөөнүн чидирип, үргүлүү даргазынга «сүрдүрүп» алгаш ажылдаар апарган. Чайын тайгага барган ферманың пнээ барык кадарчы чок чайлаан, түңнелинде 45 инек ис чок читкен. Мынчаар азырадыкчы, мангысталчак хөөннүг, азы оор-сук-биле амыдырап шыдавас болгай бис. Ажылдаавайн, продукт бүдүрбейн олурар болза, акша-төгерик кайын кээрил, күрүне ам халас, чээли акша бербес болдур ийин.

«Хемчик» совхозту ажылагыйның аңгы-аңгы адырларының аайы-биле бот-тускайлан, боттары баш миннип ажылдаар, холунда түскай таңмалыг 6—7 даргалыг, бухгалтерлиг, банкыда агар санныг бүдүрүлге кооперативтери қылдыр боттарының күзели-биле мынчаар чарып, оларга техника, шөлдү үлеп берген. Бүгү чүве тывынгыр, хөй акша-төгерик тып ажылдаарындан хамааржыр турган. Амты байдалды көөрге, кооперативтер бот-башкарнып ажылдааш, эки көргүзүглер чедип албаан-дыр. Ам канчаар ажылдаарыл, дедир совхоз болур бе азы өске орук дилээр бе, боданып көөр үе келген.

Хоюг-оол МОНГУШ.

ЭДИЛГЕЛЕРНИ КИИРГЕН

«Тыва Республиканың улустуң Улуг Хуралының дугайында» хоойлуның төлевилелин Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга, Өвүр болгаш Мөңгүн-Тайга кожууннарның түс чер чагыргаларының даргалары, ол черлерден Дээди Хуралдың депутаттары болгаш ажыл-агыйларның удуртукчулары Чадаанага чугаалажып көрген.

Зона хуралының эгезинде ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей сөс алган. Ол ТР-ниң парламентизиниң сөөлгү үеде қылып чоруткан ажылын чыылганнарга таныштырган. Амга чедир 8 чугула хоойлуну ажылдап қылган. Амдаа 32 хоойлу төлевилелдерин ажылдап қылыр.

ТР-ниң Чазааның, Парламентизиниң күженишкиниг ажыл-чорудулгазының түңнелинде Тыва чурттуң өске девискээрлеринге дең-ноорге акшаландырыышкына бергедешпейн келген. Чүгле көдээ ажылагый харын акшаландырыышкына элээн нарын байдалга таварышкан. Совхозтарның, коллективтиг ажыл-агыйларның тургузуун чаартыр, бир янзы ажылдаарының аргаларын дилеп турар.

Улуг Хурал дугайында хоойлунуң төлевилелин «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаан. Улуг Хурал деп чүл, оон сорулгазы кандыг болурул, Дээди Хуралдан ылгалы чүүүдел деп айтырыгларга А. К. Бичелдей қыска тайылбырны берген. Ол дээрге эрге-чагырганың күүсекчи органы эвес-тир. Оон кол сорулгазы—Конституцияга (Үндезин Хоойлуга) эдилгелер, өскерилгелер қылыр апарган таварылгада Улуг Хуралды чыыр. Бо дээрге хөй-ниитичи орган-дыр. Тываның чонунуң амыдыралынга хамаарышкан чугула қыйгыыглар, медеглелдер қылырда ону ынчан чыыр.

«Тыва Республиканың улустуң Улуг Хуралының дугайында» хоойлу төлевилелинин дугайында илеткелди күүрүне турган тузуунуң комитет кежигүнү Б. С. Седей қылган. Улуг Хурал дугайында хоойлу төлевилелин чогаадырда ТАР үезиниң архивинде ынчангы документилерни база өөренип көрген. Ол үениң Улуг Хуралының тургузуу-биле танышкан соонда амгы төлевилелди чогаатқан. Төлевилелди чонуң калбак сайгарылгазынче ам-даа киирбээн. Ында чиг, черде-четпес үүлдер хөй болганы-биле бо зона хуралын эрттирип-даа турарының чылдагааны ол. Маңаа оларны сайгарып төлевилелге эдилгелерни киирер.

Дараазында ол-ла комитеттиң кежигүнү Ч. Х. Хертек «Тус черниң төлээлекчилер хуралдарының дугайында» хоойлу төлевилелиниң талазы-биле илеткел қылган. Амгы үеде «Тус черниң төлээлекчилер хуралдарының дугайында» 8 эгелиг хоойлу төлевилелин бо комитет белеткеп турар. Ол хуралдың төлээлерин ийи чыл хуусаалыг соңгуурун төлевилелде киирген.

Барыын зона хуралынга келген даргалар мындыг ийи үүл илеткелди дыңнап, оларны сайгарып чугаалашкан. Хуралга он ажыг кижи санал берген. Олар Улуг Хуралга төлээлерни (делегаттарны) округтарга чажыт бадылаашкын-биле соңгуур бе, азы чон хуралдарынга ажык бадылаашкын-биле чорудар бе деп айтырыгга санал-оналын киирген-пер. Хөйнүң бадылааны-биле төлээлерни чон хуралдарындан ажык бадылаашкын-биле соңгуур. Улуг Хуралдың төлээлерин 4 чыл хуусаалыг соңгуурун бадылаан. Конституцияга эдилгелер қылырда ону Улуг Хуралга чоруткаш, Дээди Хуралга хоойлужудуп, күштүг қылдыр бадылаар. Тус чер хуралдарының төлээлерин база ажык бадылаашкын-биле коллективтер болгаш чон хуралдарындан соңгуур. Улуг Хуралдың төлээлекчилерин делегат, кежигүн азы төлээ дизе кандыгыл деп айтырыгга саналдар аңгы-аңгы болган. Адак соонда оларны төлээлер дизе эки деп саналга доктаазган. Улуг Хуралды оон төлээлериниң үштүн ийи хуузу келгенде эрттирер деп төлевилелде үүүлге каттышкан. Улуг Хуралдың төлээлериниге Президент, Чазак кежигүннерк, тус чер эрге-чагырганларының удуртукчулары судьялар киирбес дугайында хоойлу төлевилелинде айтқанынга саналдаанар удурланган. Улуг Хурал хөй-ниити органы болганда, оларны маңаа төлээледир. Кижилернин эргелерин қызаган болбас, ынчангаш хоойлу төлевилелиниң бо үүүлүн эдерин хуралдың киржикчилери саналдаан.

Барыын зонаның хуралының киржикчилери «Улустуң Улуг Хуралының дугайында» хоойлу төлевилелинге мындыг эдилгелерни киирген.

Түлүш КАРЫМА.
Каадыр-оол ТУВАК.

ШКОЛА БАЙЫРЛАЛЫ

Чоокта чаа Қызылдың № 9 школазы тургустунуп келгениден бээр беш чылын демдеглеп эрттирген. Бо үе дээрге узун-даа ышкаш, қыска-даа ышкаш. Чаш төл болза, эки, багайны ылгап биле берген үезин-дир. Хөгжүм шин-театрынга болган байырлалдан, аңаа өөреникчилериниң, башкыларның көргүскен концертинден көөрге, национал чанчылдар талазы-биле ёзулуг бижа берген школа-дыр дээрзинге бүзүредим. Бо мээн чугаамга бадыткал қылдыр кежээге И. Е. Тыртык-Караның чугаазын киирейн:

— Үениң байдалы-биле директор Валентина Одурековианың бөлүү буганын мыйызындан сегирип алган-дыр, ол-ла хевээр ынчаар тударын күзеп артывыс. Школаның уран үүүл бөлүү профессионалдарга дең-нежип турар. Тыва езулалдарны диргизеринге, чаа үениң кижилериниң сайзыралынга таарыштыр тургустунган кичээлдер, ону өөредиринге шын шилиттинген кадрларның шын туруштуу дээш черле мактаар үүүлдер хөй...

Наталья Борисовнаның бо чугаазын киирип тура, четпестерни база ыыттаза эки боор. Ада-ие-биле харылзааны быжыглап турган ажы-төлду камныг болурунга, корум-чурумнуг, қадыкшылын камгалап билириңге, бүгү талалыг культурлуг болурун ам-даа чедип алыры күзенчиг. Чамдык оолдарның бичин «апкан» чорууру чажыт эвес болгай. Ол ада-иениң хайгааралындан үнген, эскеринчел эвезиндел, уругларынга тоомча чогундан, өг-бүлеге негелде кошкаандан деп үүвени билаввиссе-даа, ону херекке албайн, үүгле башкыларның қырынче чууй каапкаш олургулаар чоруктар тыва ада-иелер аразында бар деп үүве билдингир. Ынчангаш ада-ие-биле школа коллективи қады ажылдажылганы чорудары күзенчиг.

Уруг-дарыым бо школада өөренип турар болгаш школавыстың байырлалын кончуг соруургал-биле көрүп, башкыларга улуу-биле четтиргениви-сти илередикседим.

Нина СЕРЕНОТ.
Ада-ие.

ШЕВЕР ЧОРААН

Кижиниң эки қылган ажылы қажан-даа читпес. Акымның шеверин ол үеде қайын эскерер деп мен. Ынчалза-даа карак-биле көрүп, хол-биле гудуп чораан болгаш, ол-ла бүгү башта артып каар чораан.

Ынчан авам суг Биче-Оймакка чурттап турганнар. Ол черниң каас-чаражын чүү дээр: дескиндир арга-арыг бүргээн, ырак эвесте бедик тейлер. Кады өгнүң уруглары шак оон шанак-биле чүүгулаар бис, хөглүг экизин чүүе деңнээр.

Акым менден каш хар улуг турган боор. Ол хиреде шевер деп чүвезин канчаар. Хаак ынчан садыгларга турган-даа болза, боду опу дыка чараш, шевергин қылдыр чазап алыр. Оозун кедип алгаш, инектернидаа кадарар турган.

Ынчан бо ышкаш оор-сук деп чүве қижи дыңнавас. Ындыг-даа бол, бөрүден харын камгаланыр чүве. Ынчангаш, кожа аалдарның дора-бүрүн мал-маганы дыка хөй.

Эртен саалда доозулганда үндүрүп турда көөрге, ховуда чалгаан тараа-даа кижиге сагындырар Тодуг-догаа-ла чурттап чораан үе-дир ийин.

Акымның адын Витя дээр турган. Ол ам чырык өртемчейде чок кижи. Ынчалза-даа акымның кежээ, эрес-каштагайын, шеверин черле утпастыр мен. Менээ балапы, деспинн чазап бээр турду. Авам, ачам, қырган-авам суглар аажок мактаар улус. Алызы барын, орта эвес ураи-шевер кижи болур чыгыы кижи-дир деп-даа чугаалажып олурганын сактыр-дыр мен. Дески чүве турар эвес: хайлыг аарыгның уржуундан, ол өйге четпейн барганы хомуданчыг-ла болган. Балыктап турда бирле хуулгаазынныг чүве-биле дөмей. Бир бодаарга балыкты холу-биле ушта соп турганзыг аан.

Бир катап балыктаарда мени база эдертип алган. Акым балыктап турда, мен эрик қыдыынга олуруп алгаш, сугже кайгап олурганым сактыр мен. Ол аразында бодум безин эскербейн барган болдум, эрик чирилгеш, сугже кээп дүшкен мен.

Акым аваангыр кижи болгаш, дораан шымнып киргеш, мени ушта соп эккелген чери база бар. Шорузу аажок: өрүкуду сула шимчээшкин қылдыртып турган, оңгарып алган дээр болгай. Черле аваангыр, тывынгыр кижи чораан бооп-тур. Оон өске кижи болза, хейде девидеп, өрү-куду халыыр-даа турду ыйнаан.

Мени ол олчаан балыктаарда эдертпес, өскээр быллап кааптар апарган. Сөөлүнде қырган-авам чугаалаарга билген мен. Хөөкүй акым эвес болза, ону мурнай бурганнай бээр чыгыы турган-дыр мен. Өршээ хайыракан, бурган башкы база ээ-көргени ол боор.

Акым хайлыг аарыгның уржуундан школага шоолуг өөреңмээнин билир мен. Чораан болза, бир-ле ураи-шевер, алдын холдуг кижи-ле болур турган чадавас. Томаанныг, бичче сеткилдиг, оон улус-биле аас былаажып турганын черле сагынмас мен. Қырган-авамның кажан акым хөөкүй бурганнай бээрге «аас-сөс чок чүвемни» деп ыглап олурганын сактыр-дыр мен. Оозун бодаарга буянныг-ла кижи чораан ышкаштыр. Кижиниң өкши өлүр деп чүве ол-дур ийин. Бичик-даа болза, акым дугайында сактыышкынны бижип олурарым ужуру-даа ол.

Ирина БЮРБЮ.

Даштыкыда болуушкуннар, фактылар

ДУШ БОЛУП ӨЛҮМДЕН ЧАЙЛААН

⊙ **НЬЮ-ЙОРК.** Американың Каттышкан Штаттарының барыын Вирджиния штадының Чарлстон хоорайынга орукка чоруп олурган машинаның башкарылгазы күш четтикпейн барганындан ол орук қыдыының моондактарын ажа халый бергеш, 30 хире метр қадыр черден чуглуп баткаш, Кейнавх хемче қире берген. Оон иштинге олурган кижилер чок-ла болза «хөйленгиг төрүттүүп келгени» ол ийикпе азы «аастарынга мөңгүн шюпулактар суп алганнары» ол ийикпе шуптузу дириг артканнар. «Машинага чораан алды элээди оолдар, уруглар согур душ боон өлүмден чайлаан-дыр» деп орук полициязының лейтенантызы Джерри Рифф демдеглээн. Болган озал-ондактың буруулуг кижизи —16 харлыг Элизабет Роузи. Чолаачы қысты аңдарылган машина иштинден үндүр октапкан. Элизабеттиң бажы, хөрээ кемдээн, а өске беш пассажирлер машина хем дүвүнче ханылап кирбээнде үне халчын четтигипкеннер. Олар шуптузу кемдеп кергевээн, бүдүн-бүрүн болганнар.

6000 ШИЛЛИНГИГЕ ШТРАФТААН

⊙ **НАЙРОБИ.** Найроби хоорайның суду америк инженерни Кенияның төвүнде аэропортка иммиграция (даштыкыже көжер) албан чериниң даргаларын куду көрүп дорамчылааны дээш 6000 кений шиллингиге (АКШ-тың 150 доллары) штрафтаан азы херээн үш ай дургузунда домзакка эрттирер қылдыр шииткен. 28 харлыг инженер Стивен Крэйгти самолеттан дүжүп кээри билек, авиобилединер көргүзүңер деп дилээрге, ол иммиграция албанының даргаларын «мелегей ниггерлер, силерни азия чурттуглар колония қылып алган» деп дорамчылаан.

САГЫНДЫРЫГ

⊙ **БРАЗЗАВИЛЬ.** Конгода неделя санында үнер «Канар Дю Меркреди» солун бодунуң номчукчуларын «күш талазы-биле силерни ажып турар хөрээженнерни қадай қылдыр албаңар, улуг, мөге-шыырак хөрээженнер өг-бүле амыдыралынга ындыг-ла таарымчалыг эвес» деп баш удур сагындырып турар. Конгонуң мурнуу талазында турар Буэнза деп улуг эвес хоорайның чуттакчызы аныяк коммерсант Иданду хөлчок узун дурт-сыныг, чоон семис қысты душтук қылдыр шилип алгаш, удаваанда өгленип алган. «Мээң қадайым ол хире мөге-шыырак, эът-ханныг болганда бажың ажылынга улуг деткимче болган дээрзинге бүзүрээр мен» деп чоок эш-өөрүнге кедергей мактаныр турган. Улуг үр болбаанда олар чарлыр ужурга таварышкан. Иданду чоок-кавы районнарже садыг-саарылга қылып чораан, қадайының изиг ынакшылын, дыңзыг-дыңзыг куспактаарын, чылыы-биле ошкан эргеледирин сакты хонуп келгеш, садыг-саарылгазын ара каггаш, дедир чаныр чорупкан. Ол дарый баштайгы поездиге олурупкан. Қадайын хөлчок сагынган эр бажыңынга четтикпейн маңнап келирге, сагыжынга, дүжүнге-даа кирбээн чүвени көрүп кааш, қайгай берген. Харын-даа ооң көңгүс билбес чурукчузу И. Е. Репиниң «Манавааннар» деп чуруу-даа сагышка кирер болган. Ооң эргим ынак қадайы орнунда өске бир эр кижи биле куспактажыпкан чыткан чериңге келген. Ол қадында демги эр Идандуның ынак халадын кедипкен болган.

Иданду Англияның королю Ричард ышкаш арган, илгедек. Дириг амытаны балыглаптарга қылыктаныр хорадаан қышкызы ышкаш алгы-биле өг-бүлени бужартаткан ийи кижиниң қырынче ол араатан дег шурай берген. Ынчалзадаа улуг, чоон, күчү-шыдалдыг қадайының удур харыы бергенинге ашаа күш четпейн барган. Қадайы ак чоорган иштинден дыка қашпагай тура халып келгеш, ашааның ийи бут аразынче шашкаш, ийи холун хүлүй туткаш, күчүлүг мага-боду-биле чүве ыыттавас қылдыр база барган. Ашак-қадай месилдежип чыдар аразында демги ынакшаан эр кедип алган халадын-даа ужулбайн дегнит чылбыртып үне берген.

АКШАДА БЕ АЗЫ ОЮН-БАШТАА БЕ?

⊙ **САНТА-ФЕ-ДЕ — БОГОТА.** Колумбияның «Аас-кежиктиг субботалар» деп шоодуглуг телепрограммазының башкарыкчызы бүгүдеге билдингир Альфонсо Лисрасову партизаннарның оорлап алган барганы акшада бе азы оюн-баштаа бе деп тус черниң хайгааракчылары падын баран, мырыңай аайын тыпшайн турарлар. Ону мурнуу-барыын департаментиде Колумбияның революстуг чепсектиг күштерниң 5-ки фронтузунуң тура халыкчылары долаа хевирлиг чажырын алганнар.

Партизаннарга чүү четпейн турары ол чүве ирги? Боттарының дайынчы сагыш-сеткилин көдүрүп сергедир дээш ойнап баштактанып турары ол бе азы чепсектиг демиселди уламчылаар дээш телевидение компаниязыныдан программа башкарыкчызын акша-биле орнап алзын дээш негелде салыр деп турары ол бе?

БАШТАЙГЫ ТАВАРЫЛГА

⊙ **АФИНЫ.** Грециянның төвү Афины хоорайның бир чуттакчызы троллейбуска чоруур дээш база бир онзагай аргаы ажыглаан. Хоорайның троллейбус доктаар чериңге олурупкаш, хен-хенертен карманындан пистолет ушта соп эккелгеш, бүгү пассажирлерни үндүр сывырыпкаш, чааскаан артып калгаш, чолаачыны «чоруп олур» деп дужаагаи. Дүжер чериңге чедир баргаш, үне халаваш, даштын қараңгызын ажыглап алгаш, карак чивеш дээр аразында четтирбейн барган. Ынчалза-даа ону үр болбаанда полиция тудуп хоругдаан. Ол болза Грециянның төвүнге троллейбусту боо-чепсекти

● Ном болгаш номчукчу ●

«МЭЙХУА ЧЕЧЭЭ»

Студент чылдарында-ла хөйнүң кичээнгейин хаара туткан шүлүкчү кыс Сайлыкмаа Комбуну улуг чогаалчыларывыс дораан эскерип, улуг үнелелди берген. Ооң шүлүктерин кайгамчык салым-чаяанныг шүлүкчүвүс Монгуш Доржу, хөй ырларның автору Алексей Арапчор оларның мактап, магадап органын шагда-ла дыңнаан мен. Атсураа билдингир шүлүкчүлеривис Александр Даржай, Черлиг-оол Куулар болгаш өскелер-даа Сайлыкмааның шүлүктерин бедин-биле үнелээр чорду. Улуг шүлүкчүлерниң идегелин долузу-биле бадыткап, оларның изин истеп, эки чогаалдарны ол чонга сөңнеп чоруур. Ылаңгыя ынакшыл лириказын бижип турары уянгылыг, чараш. Шүлүктериниң баштайгы чыындызы «Ужук» ону хереченлеп турар. Композиторлар ооң шүлүктеринге ырыларны бижип эгелээн.

Шүлүкчү бүрүзү уругларга тааржыр шүлүктер бижип шыдавас. Аңаа база бир тускай салым-чаяан хөрек, чүге дизе чаштар дыка нарын азы хөөреткен, меге чүүлду хүлээп албас. Оларның дылы бир тускай. Сайлыкмаа уругларга дыка хөй шүлүктерни бижээн. Ону «Сайдаяк» деп уругларга шүлүктериниң чыындызындан номчуп болур. Ие кижи болгаш чаштарның сагыш-сеткилин эки билир, чүрээнин ханызындан оларга тураскаадып бижээн болгаш ооң ында кирген шүлүктери уругларга дыка таарышкан.

Сайлыкмаа Салчаковна — башкы кижи, Амгы үеде Кызылдың педагогика институдунуң филология факультединиң тыва дыл, литература кафедразында башкылап турар. Башкылаашкын болгаш чогаал ажылындан аңгыда әртем ажылын база ол кылып эгелээн. Ажылгыр, ханы билиглиг башкы үени чөп ажыглап өөренген. Бо аныяк башкының мурнунда сорулгалар улуг. А ол сөглээн сөзүнге ээ бооп, салган сорулгазын чедип ап чаңчыккан.

Чоокта чаа С. Комбунуң «Мэйхуа чечээ» деп ному чырыкче үнген. Ол бурунгу кыдат шүлүкчүлерниң шүлүктериниң орус дылдан очулгазы-дыр. Делегейде алдаржаан кыдат классиктернин кижи болгаш бойдустуң мөңге харылзаазының дугайында чогаалдарын ол тыва дылче очулдурган. «Мэйхуа чечээн» номчуп олурарга, Кыдаттың онзагай бойдузу, делгем шынаалары, хову-шөлдери, даглар, хемнери, кайгамчык садтары каракка көстүп кээр.

Кыдат дыл кандыг ийик — аялгалыг, конгулуур дег чымчак. Сөстери кыска-кыска, дыңналыры аажок тааланчыг. Шүлүктерде одуругларның аяны база ындыг.

Хар читкен,
Ыржым дүшкен,
Ай-даа чыраан,
Ожук-шалың кылаңнашкан.
Ары, шаашкак, ховаганнар
Дүжеп, удаан.
Часкы үе сагыш-хөңнүн
Чашканнапкан.

Шүлүктерде одуругларны бүрүнгү кыдат улустың овур-хевирин, оларның амыдыралын дириг-жидип турар.

Оргу делгем ховулардан
Орхидейлер чыып чор мен.
Эриг дургаар чаптып үнген
Эм-таң оттар чыып чор мен.

Бурунгу Кыдатка хөрөөжен кижи көскү черни ээлевейн турган, ынчангаш ыяап-ла чүгле аңаа тураскааткан ынакшыл лириказы чок, ынчалза-даа ынакшыл турган болбайн аан. Ооң башка бурунгу шүлүкчү мындыг одуругларны канчап бижээн деп.

Барын чүкче, чөөн чүкче
Чаңгыс эвес аттанган сен,
База катап чарылдывыс —
База бир чүс чыл-даа эрти.
Сээн-биле байырлаштым
Чагган хар-ла чечектер дег.
Бөгүн эглип чедип келдиң
Чечектер-ле чагган хар дег.

Тыва дыл-биле деңнээрге сыр өске кыдат дылда шүлүктерни кижилерниң сагыш-сеткилинге киир дамчыдып деп чүве амыр эвес. Ындыг бедик деннелдиң очулгазын чедип алырда, ол чуртту, ынчангы үени, төөгүнү эки билири алган. Ынчангаш очулдурукчу бо талазы-биле база хөй-ле шинчилел, сайгарылга ажылын чорудуп, чепсеглеңгени чугаажок. Ылаңгыя кыдат аас чогаалын хөйну номчуп, танышканы ылден.

Очулдурган шүлүктериниң чыындызынга «Мэйхуа чечээ» деп атты шилээнин база дыка таарымчалыг деп бодаар мен. Тываларның шеңне чечээ дег, мэйхуа база Кыдатта ховар чараш чечек. Ону адаарга-ла тывызыксыг чөөн чүктүң. Кыдаттың ора-сомазы, угаан-бодалга кире хонуп кээр.

Шыргай үнген садта эвес
Шылырады аккан хемнин
Шыгын орта мэйхуа
Шынап чараш чоргаар өскен.

Чараш «Мэйхуа чечээ» Сайлыкмаа Комбунуң бистерге, номчукчуларга сөңнээн ховар белээ-дир. Бо номчуғашты номчуп, ооң-биле танышар болзунарза, сагыш-сеткилинер чымчап, дыштаныр дээрзинге бүзүренер.

Барык чартык үс чыл дургузында хоомай политиктернин ачызында харылзаа чок турган болгаш эки-ле билбезивис, чаа-ла бедик культуразын, сайзыралын көрүп-билип, харылзажып эгелээнивис улуг Кыдат күрүненің классиктери-биле бисти чоокшулаштырып, оларның чечен сөзүнүң дээжизи-биле чаңгыс чер-чурттугларын таныштырган тыва кыска канчап чоргаарланмас боор.

Шүлүкчү кижи очулга кылырда бодунуң сөс күрлавырын дыка-ла элбеди чарыгдаар. Ол (сөс күрлавырын) байлаан бодунуң шүлүктеринге ажыглаан болза кайы хирел деп кижи бодай бээр. Ынчалза-даа очулдурукчу сөс күрлавырын харам чокка, харын-даа эн-не ылап чедингир дээннерин шилип турган ажылдаан. Ынчангаш өске дылда шүлүктүң амдан-сүүзүнүн дамчыдып шыдаар аргалыг болган. Кайгамчык чогаадыкчы салым-чаяан деп чүве ол. Сөс күрлавыры ядаравас, улам байыыр. Ылаңгыя «Сиху хөл дугайында одуруглар» деп шүлүглелди дээди чаданың очулгазы деп үнелексээр-дир мен.

С. Комбунуң очулга-даа ажылында, чогаал-даа ажылында чедиишкининиң чажыды төрээн дылын эки билиринде, өгбелерибистің салгал дамчыштыр арттырганы тыва аас чогаалын хандыр өөренип чоруурунда дег бодаар мен. Оон чогаалдарын номчуп орарга, чиңгине тыва дыл «чагырып» чоруп турар.

Чоргааралывыс болуп чоруур каш санныг тыва хөрөөжен чогаалчыларывыстың бирээзи— аныяк шүлүкчү Сайлыкмаа Комбу талантызы-биле бистерни ам-даа хөй катап өөртүр дээрзинге идегеп, чаа ажылдарын манаалыңар.

Светлана БАЛЧЫР.

«СЫЛДЫСТАРНЫҢ» БИРЭЭЗИ

«Ах, Алла, сен чүнү-даа эскербес-тир сен» — деп, билдингир ыраажы Владимир Пресняков (улуг-Пресняков) ырлап турар болгай. Ынчалза-даа Алла Борисовна Пугачева-даа база дыка хөй номчукчулар Владимир Петровичиин чүгле артист эвес, хөрөөженнериң сонуургаар кижизи, үлегерлиг кыргаача, ол ышкаш хандыкшылдыг спортчу деп база билир. Ооң ынакшылы—футбол. Ооң эң-не хүндүлээри, өттүнүксээри спортчузу — Федор Черенков. Улуг-Пресняков москвачыларның «Спартагы» дээш аарыг шаг-ла бооп чоруур. Футболист Игорь Корнеев — Пресняковтарның өгбүлезиниң чоок өөнүү. Сураглыг спортчу Корнеевке биче-Пресняков Владимир база хөлчок ынак.

— Тос харлыымда-ла футболга хандыкшаан мен — деп, Владимир Петрович чугаалап турар. — Спорттуң ол хевиринге шыңгыы кичээлдеп, шериг албаны әрттирип турган безиң спортчу ротада турдум. Свердловскиниң СКА-зы дээш спортчу маргылдаага-даа киржип турган черим бар. Ынчалза-даа музыка-биле ажылдаарым чүнү-даа ажып кааны ол-дур...

Ындыг-даа болза Владимир Петрович футболду бөгүнге чедир кагбаан. Оглу-биле кады ол «сылдыстар» командазынга-даа ойнай бээрлер. «Сылдыстар» дээрге Олег Газманов, Игорь Саруханов, Юрий Лоза болгаш ооң-даа өскелер ышкажыл.

Футболдан аңгыда Вадимир Петрович шыдыраага база шыырак ойнаар. «Пивога ынактар партиязының хөлөгелиг кабинединиң спорт болгаш аныяктар талазы-биле сайыды кижи болгай мен»— деп, ол баштактаңгылаар.

ЧАРЛААЛДАР

ЭСТРАДА-ИЛЛЮЗИЯЛЫГ КОНЦЕРТ

Илби-шидичи кижилер ниитилелиниң кежигүнү, иллюзионистернин Бүгү-россия болгаш делегей конкурстарының **дипломантызы экстрасенс, гипнотизер** болгаш **факир**

НАИЛЬ ГАЙФУЛЛИННИН

эстрада-иллюзиялыг концерти ноябрь 26-27-де болурун Тыванын күрүне филармониязы чарлап тур.

ПРОГРАММАДА:

1. **Фокустар:** иллюзия, манипуляция.
2. **Факиризм:** оттуг кижи, шил бузундуларынын кырынга танцы болгаш осаналар, бижектер октаары, хап каан кадаглар кырынга уйгу.
3. **Магия:** өскерлиишкин, спиритизм (буктар-биле чугаалажыры).
4. **Гипноз:** психиктиг болгаш экстросенсорлуг шенелделер, биоэнергетика, магнитизм, суггестация.

Эгелээри 14.00 болгаш 17.00 шактарда.

Билеттерни филармониянын кассазында садып турар.

Коллективтиг чагыгларны **№ № — 3-68-71 болгаш 3-68-66 телефоннар дамчыштыр** хүлээп алыр.

Тыва респотребсоюзтуң белеткел-коммерция төвү чондан болгаш арат ажыл-агыйлардан өшкү болгаш тева дүктерин, шээр мал кештерин чежени-даа садып ап турарын дыннадып тур.

Ол үүлдерни дугуржулга өртээ-биле садып алыр.

Бистин адрезивис: Кызыл хоорай, Каменистая кудумчузу 17. Телефон № 2-47-60.

«Восток» чектиг инвестиция фондузу дараазында акционер ниитилелдериң акцияларын туда садып турарын дыннадып тур:

1. АВВА (автомобиль альянсызы)
2. Олби-дипломат
3. Дока-хлеб
4. Делегейниң бизнес төвү

Ол ышкаш фонд бодунуң акцияларынга бижидилгени уламчылап турар.

Бистин адрезивис: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу 30. Телефон №№ 3-81-33, 3-81-25.

ИЛ-96М—ЧАА САМОЛЕТ

Москва, (РосИТА—СЧТА). Ильюшин аттыг авиакомплекстің кол конструктору Игорь Катырев чоокта чаа журналистерге интервью бергеш, дараазында медеглелди кылган. Авиакомплекс амгы үеним нөгелделеринге дүүштүр Ил-96М деп чаа самолетту чогаадып кылып турар. Ол делегей рыногунга туржуп шыдаар, идегелдиг болгаш бедик бүдүрүкчүлүг машина болур. Бир эвес телевилел ажылдары амгы темп-биле уламчылаар болза, бистің чуртувуска кылган ындыг хевириң самолеттары делегей рыногунга садар самолеттарның 7—8 хуузу болу бээр. Азы чыл санында-ла 112-128-ти бүдүрүп үндүргеш, садары планаттынып турар.

Ил-96М-ни пассажирлер аргыштырар болгаш чүк сөөртүр ийи хевирлиг кылыр. Амгы үеде ужудуушкун нөгелделериниң талазы-биле Россия биле АКШ-тың стандарттарының сертификацияларынга дүүштүр ол самолеттың белдирлерин база дериг-херекселлерин ажылдап кылып эгелээн. Ону тодарайлаарга мындыг: бо самолеттың чамдык белдирлерин, агрегаттарын Американың Боинг-747Ф дээр самолеттарынга дөмейлештир кылыр. Чүге дээрге ол ийи самолеттың артык кежектерин, белдирлерин солуштуруп аптар кылдыр кылып чаарга, оларның бот-үнези гингээр, өртек-үнези аар эвес болур.

Баштайгы үеде чүк самолеттарын бүдүрүп үндүрер апаар. 92 тонна чүк алыр ындыг самолеттарның баштайгызын 1995 чылда бүдүрүп үндүрери планнаттынып турар. Ол кире хөй чүк алыр самолеттарга чагырлар делегейнин өлүн хөй чурттарындан кирген.

«Ильюшин авиатудуг компаниянын», ооң составында Воронежтин авиация заводу кирип турар, ажылында арыг коммерция ажыл-чорудулгазы кол черни ээлел турар бүдүрүлге чорудулгазын сан-хөөкүдериниң барык үжен хуузун компания бодунуң күсели-биле боттандырып эгелээн. Чамдык чаа самолеттарны төлевилээрин, бүдүрүп кылырын рынокчун нөгелделеринге дүүштүр компания боду кылып, төпчүтүнүгүн капитал салыышкыннарындан акша-көпеек албайн турар. Чижээлээргe, чиик хевирнин Ил-103 дээр самолеттарын фирма бодунуң күселиби-ле кылып бүдүргеш, дашты-кы чурттарга садып эгелээн. Англияның шериг-агаар күштерин 20 ындыг самолетту садып алырының чагын киргген. Конструкторларның санап тувары-биле алырга чурт иштинде чыл санында 200 ындыг машинаны садып болур.

Бо хевириниң самолеттарының келир үези магалыг. Чүге дээрге ындыг самолеттар кылып турган «Сесна» дээр америк фирма хөй авария кылгаш, буурап дүшкен.

Сөөлгү үеде парлалгада болгаш телевиденнеде Сталинге хөй чылдарда бараан бооп келген Лаврентий Берияны агартыр дээш оралдажыышкыннар бар апарган. Ооң оглу бодунуң «Мээң ачам Лаврентий Берия» деп номунга болгаш чамдык төөгүчүлер база публицистер Берияны кара туразында аажылалга удур демиселчи, хоойлу-дүрүмнүң талалакчызы кылдыр чуруп көргүзерин оралдажып турарлар. Көк бөрүнү хөй кылып алырын чүге-ле ынчаар кызып турарлар ирги? Ол үени болгаш ынчангы баштыңчыларны агартырып оралдажып турар кижилериң бар бооп турарында эвес ирги бе?

Ооң өске чылдагааннар база бар: Ада-чурт төөгүзүнүң «Сталиниң сөөлүндеги» үе-чадазының дугайында бистің бодалдарывысты нарынчыдып турган, ооң мурнунда шуут чажыт деп турган документилер ам билдине берген. Мурнунда үндүрбейн турган фото-чуруктар база чажыт эвес апарган. Бо чүүлдүң фото-чуруун Контрразведканың федералдыг албанының архивиндеи алган. 30 чылларның эгези. Сталин Кавказка дыштаныр турган, а Берия ону бүгү-ле кичээнгейи, сагыш човаашкыны-биле хаара тудупкан. Бо чурукту Сталиннин камгалалының начальниги Власик кылган хире.

* * *

1953 чылдың мартта (албан ёзузунун дыннадыы-биле Сталин март 5-те өлген) ССРЭ-нин удуртукчуларынга үндезин өскерилгелерни кылыры эргежок чугула болу берген. Эмин әрттир хөй кижилерни карабажыннарга болгаш лагерьлерге тудары болдунмас апарган. «Бөдүүн» кижилерге күрүне чажыды, а эрге-чагырга тутканнарга чажыт чүүл эвес турган чижеттер бо-дур.

1953 чылдың мартта эдипчазаар күш-ажыл лагерьлериннге 2,5 миллион ажыг, ооң иштинде политиктиг кем-херек дээш буруудаттырган 550 мун ажыг кижи ИХМ-нин тускай лагерьлериннге турган. 750 мун ажыг кижи 10-дан 25 чыл чедир хуусаала шиттирген. Шиттиргеннериң хөй нуруузу шоолуг эвес үүлгедиглер дээш буруудадыышкыннар-биле олурган болуп турар.

Баштынчының мөчээнинин сөөлүнде ооң орнунга олурар дээн кордакчы бүрүзү чүрт хоойлу-дүрүмну чүгле ол катап тургузуп шыдаар деп үвени көргүзерин кызып турар. Лаврентий Берия 1921—1931 чылларда Закавказьенин онза комиссиязынга харыысалгалыг эрге-дужаалдарны ээлел турган. Сөөлзүреди Грузияның, ооң Закавказьенин партия удуртукчузу апарган. Дендии каржы-дошкун болгаш кара сагыштыг турган, он-он мун боолаттырган болгаш хилинчектеттирген кижилер ооң арын-нуурунге онаажыр. 1938 чылда Иштики херектернин улус комиссариадынын даргазы Ежовтун, оралакчыларынга болгаш Күрүненин айыыл чок чоруунун кол эргелелинин (КАКЭ) начальнигинге хары угла томуйлаткан. (Сөөлзүреди ол эргелел бот-тускайлан улус комиссариады аппарган). НКВД-нин бүгү-ле политиктиг херектерин КАКЭ-ге азы өскээр чугаалаарга Берия көрүп турган. Репрессияларның кол организакчызы — Сталин — массалыг террорнун кежээлеп барганын билип турган. 1937 болгаш 1938 чылдарда 1372392 кижини тудуп хоруглаап, ооң иштинде 681692 кижини боолап өлүрген болгаш ол үүлгедиглер дээш буруунуң Ежовче чая каап, шаажылакчы органнарның бажынга эн идепкейлиг күткүкчү Берияны олурткан...

1939 чылда хоругдаттырганнарның саны кызырлы берген (39924 кижи), ынчалза-даа 1940 чылда туттурганнарның саны дораан 87109 чеде берген: барык дөрт чартык мун кижини боолап өлүрген. Репрессияларның чалгыы өскүп барган. Берияның бодунун киржилгези-биле Всеволод Мейерхольд, Михаил Кольцов, Шаак Бабель, Роберт Эйха, Александр Косырев дээш ооңдаа өскелер бооладып өлүрткен. Берияның бот-идепкейи-биле Прибалтиканың, Барының Украинаның, Барының Белоруссияның Совет Эвилелинге каттыжып кирген девискээринин чурттакчыларынга удур репрессияларны чоруткан.

БЕРИЯ—ШААЖЫЛАКЧЫ

1940 чылдың мартта Берия 1939 чылдың күзүнүнде Кызыл Армияга туттурган поляк офицерлерни боолап өлүрерин организастаан. Сталинге бижик чоруткаш, ССРЭ-нин НКВД-зинге саналдап киргген болза: 1 Ол ышкаш туттурган шериглер лагерьлеринде туруп турар 14700 кижинин дугайында херектер..., 2. Украинаның болгаш Белоруссияның барының областарының лагерьлеринде турар хоругдаттырган 1100 кижиниң херектерин..., кеземченин дээди хемчегларин — боолап шиндерин ажыглап, тускай көөр... Херектерни көөрүп тудуп хоругдаттырганнарны келдиртпейн, буруудаттырыышкын чокка чорудар...». Берияның саналы ТК-нын Политбюрозунун шиитпири болу бээр болгаш сөөлүнде Катыньның болгаш Старобельскинин билдинмес хөөрлери апаар.

Берия калмыктарны, карачайларны, ингуштарны, чеченнерни болгаш Крымның база Кавказтың өске-даа улустарын истеп сүрерин удуртуп турган.

Берия бодун кандыг ат-алдарлыг кижи мен дээрзин база бодап турган. Ынчангаш Сталиннин өлгенинин сөөлүнде дораан-на кээргел чок шаажылакчы мөзү-шынарын арыглаарын кызыткан. Ооң турыг байдалы болгаш шаажылакчы органнарның механизмин билири аңаа улуг аргаларны ажылып берген. 1953 чылдың марттын бирги чартында бодунун хууда шиитпирлери-биле шөлүгленген Вячеслав Молотовтун кадайы Полина Жемчужинаны эгидип алыр, болу кара-бажынче чоруткаш, «Мингрель херээ» деп турган херектин киржикчилерин хостап салыптар. Апрель 3-те Берияның «Эмчилер херээнин дугайында» плеткелин СЭКП ТК-нын Президиумунга сайгарып көрген, а апрель 4-те төп солуннарга Даштыкы херектер министерствозунун дыннадыын парлаан: ында ол «херектин» меге болганынын дугайында, ол дээш буруудаттырган кижилерден бүгү бурууну күш чок болдурар дугайында чугаалап турар.

Берияның инициативазы СЭКП ТК-нын Президиумунун хөделиишкиннерин мурнапкан бооп турар. Тургустунган чанчыл ёзугаар ындыг материалдарны парлаарда «Правдага» мурнуку үүл албан турар болгаш оон-биле партийжи удуртулганың ролюн онзалап турганы ол. Ынчалза-даа «эмчилер херээнин» талазы-биле «Совет социалистиг хоойлуга дээп болбас» деп мурнуку үүл үүгле 1953 чылдың апрель 6-да чырыкче үнер аргалыг болган.

Апрель 4-те, «эмчилер херээнин» дугайында дыңнадыгның парлаттынган хүнүнде, Берия «Хоругдаттырган кижилерге кандыг-даа албадалдың болгаш күш көргүзериниң аргаларын ажыглавазының дугайында» дужаалды үндүрген. Ол ындыг аргаларны ажыглап турганының дугайында билбээнин көргүзерин бодап турган. Дужаалда онзалап демдеглээни болза: ИХМ ол кедергей хажыдыышкыннарны үүгле ам илередип үндүрген (ооң, Берияның удуртулгазы-биле деп номчуур).

«КАМ органнарының истелге ажылында совет хоойлуларны каржызы-биле хажыдар, буруу чок совет кижилерни тудуп хоругдаар, истелге материалдарын меге сайгарар, шаажылалдың янзы-бүрү аргаларын калбаа-биле ажыглаар, туттурганнарны каржызы-биле эттеп-эриидээр, чамдык таварылгаларда элээн каш айларда улаштыр холдарын ооргазынче туткаш, демирлер кедирер, үеде удутпайн тудуп туруп бээр, соок черге чанагаш олуртур чоруктар турган».

1953 чылдың апрель 10-да СЭКП ТК-нын Президиумунун «ССРЭ-нин болгаш Грузин ССР-нин күрүненин айыыл чок черинин мурнунда турган министерстволарының совет хоойлуларны үреп турганының дугайында» доктаалды хүлээп алган, ында «Мингрель херээ» долузу-биле меге болганын демдеглээн. Берия ол доктаалды парлавайн, ооң СЭКП ТК-га чагаазы-биле кады, ында ол эргезин соора ажыглаар чоруктуг үзе шаварынга бодунун онза ролюн демдеглээрин кызыткан.

Берия массалыг амнистияның инициатору апаар. «Лагерьлерге, кара-бажыңнарга болгаш колонияларга хоругдаттырган хөй кижилерни, оларның аразында ниитилелге улуг айыыл чедирбес кем-херектер дээш шиитпирген, оларның аразында херээженнер, элээдилер, назылап кырааннар болгаш аарыгдаа кижилер бар, тудары, күрүнеге эргежок чугула эвес бооп турар».

1953 чылдың март 24-те амнистия дугайында айтыргны СЭКП ТК-нын Президиумунун хуралынга көрген: аңаа хамаарышкан шиитпирни СЭКП ТК-нын Президиумунун 5 чыл чедир хуусаада шиитпирген бүгү кижилерниң калбак амнистиязының дугайында чарлыы хевирлиг кылдыр үндүрген.

Берия оон-даа улам ханылап, кеземче хоойлужудулгазынга чугула эдилгелерни киперин саналдаан: «Чамдык ажыл-агыйжы, амыдыралчы болгаш оон өске-даа улуг айыыл чок үүлгедиишкиннер дээш кеземче харыысалгазын административтиг болгаш сарылга-чурум хемчеглери-биле солуур, ол ышкаш чамдык үүлгедиглер дээш кеземче харыысалгазын чымчадыр».

«Чыл бүрүде бүдүн чартык миллион ажыг кижи... хөй кезин күрүнеге айыыл чок кемхеректер дээш шиитпирип турар...». «Бир эвес хоойлуга өскерилгелер киирбес болза, бир, ийи чыл болгаш хоругдаттырган кижилерниң ниити саны 2,5—3 миллион кижи чеде бээр».

1953 чылдың чазынында Берия шиитпирлии-биле хөделген. Чамдык кижилерге, шынап-ла, ол чуртка хоойлужудулганы болгаш шыныг чорукту тургузар дугайында ёзулуг-ла сагыш салып турар кылдыр сагындырган. Ындыг бодалдар частырыглыг.

Сталиниң өлгениниң сөөлүнде иштики херектер министри апарган Берия бодунун бир дугаар дужаалы-биле «эмчилер херээнин», «Мингрель херээнин», КАМ-нын мурнундагы ажылдакчыларының талазы-биле болгаш Совет Армиянын Кол артиллерия эргелелинин ажылдакчыларының херээнин талазы-биле истелге материалдарын хынаар дорт истелге бөлүүн тургускан. Бөлүк бүрүзүнүн бажынга Берия бодунун чоок кижилерин томуйлаан: Кобулов, Влодзимирский дээш оон-даа өске.

Берия Айыыл чок чорук министерствозунга истелге ажылы кылбайн турар үеде (1946 чылдың сөөлүнде) тывылган херектерни эде көөрүнче кирипкен. Ол Күрүненин Айыыл чок черинин оон идип үндүргени болгаш деткип турганы ажылдакчыларын агартырын бодап, истелгелерни боду чорударын кызыткан. Берияның бодунун кижилерин уштун ап эгелээн. Лубянканың иштики кара-бажыңнарында болгаш Лефортовода буруузу чүгле маршал Жуковка чоок турганында бооп турар генералдарның чыл-чылы-биле чыдып турары ону бичии даа эгендирбээн. Тудуп хоругдаттырарынга болгаш истелгезин чорударынга Берияның бичии-даа бол киржилгези турган, хоругдаттырганнар боттарының херээн эде көөрүнге ынанмайн-даа турганнар.

Сталинчи үүлгедиглернин көжегезин ажыдыпкаш, Берия күрүненің политиктиг истелгезинин системазынга шаажылакчы албан черлеринге хора чедиренин бодаваан.

Берияның саналдарының аразында чуртка хоойлу-дүрүм чок чорукту болгаш террорну тургузарынга хөйну кылган орган — Онза чөвүлел-хуралды арттырарын саналдаан. СЭКП ТК-га чагаазы база турганы демдеглексенчиг. Ындыг-даа болза, ол судтан дашкаар орган херектің хуусаазын Сталин үезинде турганы дег 25 чыл чедир эвес, а чүгле 10 чыл чедир доктаадыр деп саналдаан турган. Ынчалза-даа бүрүн эрге туткан ИХМ-нин министри хамааты кижи бүрүзүн чаңгыс шыя туткан холунун ужүү-биле лагерьже азы карабажынче киир октаптар чурум хевээр арткан. Эдилге ындыла кол эвес, херек болза базала ИХМ-ге чагырткан лагерь суду он чыл хуусааны ийи катап улгаттырывыдып-даа болур. Берия база Чөвүлел хурал элээн сулараан сөөлүнде хамаатыларның эргелеринде дузакты база катап узамдыктырар арганы бээрин тода көрүп турган.

1953 чылдың июньда Берия туттуруп хоругдаттырган. Чурттун удуртулгазы күчүлээшкин болгаш бүзүревес чорук тудуп чий-даа берген турган болза, удуртулгаже үнер дээш демисел чидигленген болгаш бо удаада чаңгыс аай хөделип турган. Аразында маргыжарын бичии соксаткаш, Молотов, Маленков, Хрущёв болгаш СЭКП ТК-нын Президиумунун өске-даа кежигүннери айыыл чок чорук албанының кызыгаар чок эрге-чагырганы удуртукчузунга удур каттыжып ап шыдааннар. Шеригнин күжү-биле Берияны Москваның агаарга удур камгалалының команда пунктузунда бодунун «аппарадындан» аңгылаан турган.

ССРЭ-нин удуртулгазынын мурнунга чуртка үр үеде тергиндээн турган кара туразында аажылалды болгаш хоойлу-дүрүм чок чорукту чонга канчаар тайылбырлаарының айтырыы туруп келген. Болуушкуннарже дыка ханылаары айыылдыг турган: сталинчи үүлгедиглерге Сталин чаасканн буруулуг турбаан, дыка чидиг шүгүмчүлел оларга база онаажы берип болур.

1953 чылдың декабрь 10-да СЭКП ТК-нын Президиуму «Берияны болгаш ооң талалакчыларын буруудадыр талазы-биле хөрөөн талаларның киржилгези чокка 1934 чылдың декабрь 1-де үндүрген хоойлуда көрдүнген чурум-биле судтун хааглыг хуралынга көөр дугайында» шиитпирни хүлээп алган. «Террористи актыларны белеткээринин болгаш боттандырарының дугайында херектерни чорударының дугайында» бо хоойлу 1934 чылдың декабрь 1-де Кировтун өлүрткенинин сөөлүнде хүлээп алдынган. Ол хоойлуда херектерни дүрген чурум-биле чорудары, чиңгелде дугайында дилеглерни хүлээп албазы, дээди хемчег-биле көөр дугайында шиитпирлерни саат чокка күүседири көрдүнген. Берияны судтаары мурнунда дег база ажык эвес, талаларның чугаалажыышкыны чокка, баш удур тургускан программа ёзугаар эрткен.

Берияның болгаш ооң талалакчыларының хөрөөн ССРЭ-нин Дээди судунун тускай судунун киржилгези-биле Совет Эвилелинин Маршалы Иван Конев-тин дарга-лааны-биле көрген. 1953 чылдың декабрь 23-те Берияның болгаш ооң талалакчыларын дээди хемчег-биле шииткен. Ол-ла хүн оларны шаажылап каан. Удаваанда база-ла ындыг чурум-биле күрүненің айыыл чок чоруунун улуг дужаалдыг ажылдакчыларын, ол албан-дужаалга дайын сөөлүндеги үеде турган сайыттар Меркулов, Абакумов, КАМ-нын онза чугула херектерининң талазы-биле истелге кезээнің начальниктери Леонов, Рюмин, Влодзимирскийни, оларның оралакчыларын барык шуптузун шииткен.

Берияның хөрөөнің талазы-биле шииткелдиң сөзү амдыгаа чедир элдептиг бооп арткан. Берияның болгаш ооң дузалакчыларының даштыкы разведкаларның шивишкиннери турбааны билдингир. Ындыг-даа болза, оларның үүлгедиглери оортан бичии-даа чиигевес.

Владимир НАУМОВ.
Александр КОРОТКОВ.
Шоома ДАРЖАЙ очулдурган.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Өөм ишти Александр Быстан-оолович Донгак айылы-халапка таварышкаш, амытынындан чарлып, чырык өртемчейден чарылган. Ону дилээринге дузалашкан болгаш бо берге үеде бистің-биле качыгдалды үлешкен албан черлери: Сут-Хөл райпозунуң, Суг-Аксы ортумак школаның, Кара-Чыраа ортумак школаның, Суг-Аксы улус өөредилге черинің коллективтеринге, чопумга, дөргүлтөрелдеримге четтиргенимни «Шын» солунну дамчыштыр илереттим.

Өг-бүлезинден.

КИНО

НОЯБРЬ 23

«НАЙЫРАЛ»: «Кикс» (Россия» 10.00, 12.00, 14.00, 16.00, 18.00 шактарда. **«Видеозалга: «Дайынчы»** 9.30, 13.30, 17.30 шактарда. **«Карангылаашкын»** 11.30, 15.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Мультчыынды № 153» 9.30 шакта. **«Өлүмнүг чепсек-3»** 13.00, 15.20, 17.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Хан, карак чажы, ынакшыл, өөзээн» (Кыдат) 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Эрестиг кыстар» (АКШ) 13.30, 15.20, 17.10 шактарда.

АГААР

Бөгүн республикага бүргеп, аязыр, чамдык кожуунларга кезек хар чаар. Соңгу угланыышкынныг хаттың күжү секундада 5-10 метр чедер.

Агаарның температуразы хүндүс 5-10, дүне 15-20, чамдык кожуунларга 25 градус чедир соор.

Кызылга көөгүп турар булуттаар. өскерлиишкин чок агаар болур. Хаттың күжү секундада 5-10 метр чедер.

Хүндүс 6-8 градус, дүне 18-20 градус соок болур.

Оруктарга көстүрү эки тайгыр.

Ийги хевирниң агаары. Кадыы кошкак кижилерге таарымчалыг хүн.

Милицияның майору Чечек-оол Белекович Монгуштун ачазы

Белек Чамыянович МОНГУШТУН

мөчээни-биле холбаштыр милицияның майорунга болгаш ооң өг-бүлезинге ханы кажыдалды Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы илергейлеп тур.

Кызыл хосрай, Красноармейская, 100 Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнун орлакчызы), А. Б. Монгуш, М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнун оралакчызы), Н. С. Эргел

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнун оралакчылары — 3-33-91, 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунун чанында парлалганың, медээлернин хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барын болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединин типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээль 2 парлалга амазы. Тиражы — 14596. Индекс 54240. Чагыг № 35—244.